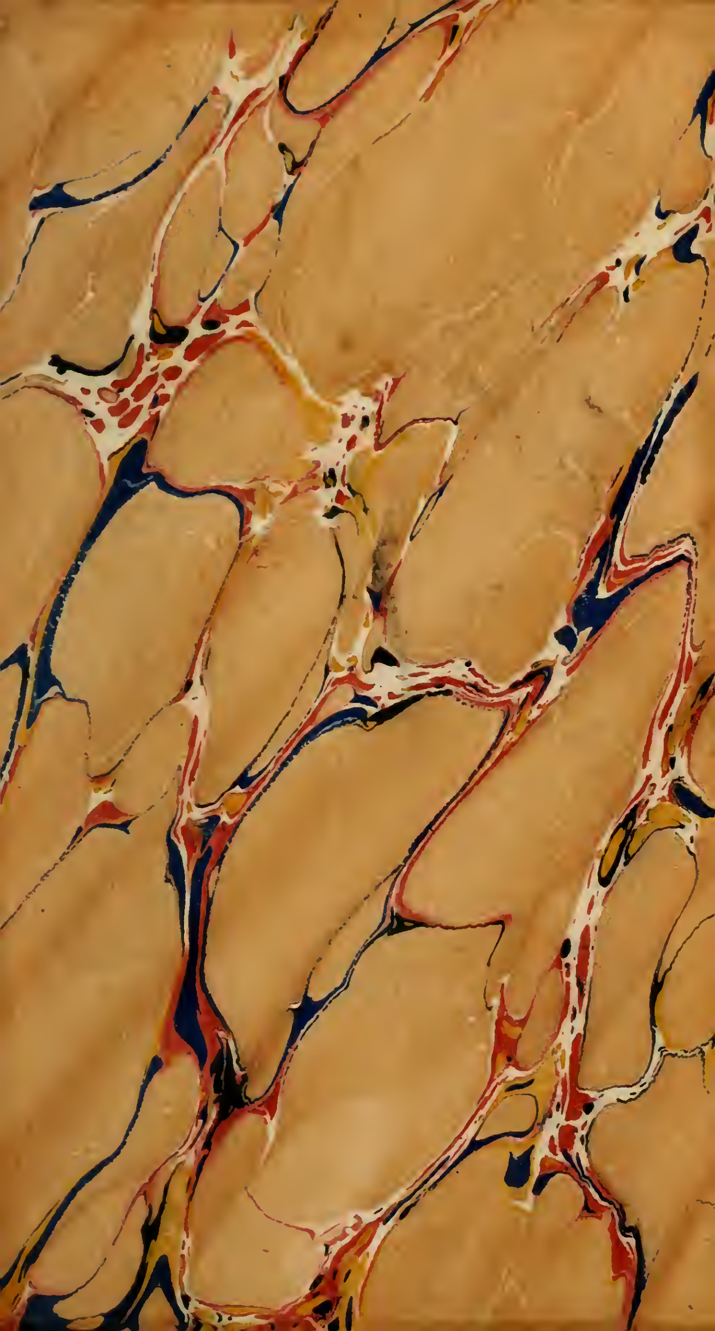

[illegible]

Trin: Coll. [illegible]

1830.

C. CRISPI SALLUSTII *QUAE* SUPERSUNT OPERA:

CURA
JOANNIS HUNTER, LL. D.
IN ACADEMIA ANDREAPOLITANA
LITT. HUM. PROF.

CUPRI IN FIFA,

TYPIS ROBERTI TULLIS:

VENEUNT AUTEM, EDINBURGI, APUD GUL. CREECH,
ARCH. CONSTABLE ET SOCIOS; LONDINI,
APUD LONGMAN ET SOCIOS; ET,
ANDREAPOLI, APUD
P. BOWER.

M.DCCC.VII.

AD LECTOREM.

In hac Sallustii editione, quam in usum juventutis studiosae accuratissima diligentia recognovimus, quamque inter emendatissimas numerari posse speramus, textus, prout edidit doctissimus Cortius, exhibetur; nisi quod typographorum lapsus unus aut alter emendatur, et interpunctio, quae, si recte instituatur, continui commentarii vicem quodammodo praestat, pluribus in locis in melius, ut nobis saltem videtur, mutatur. Ceterum, quibusdam in vocibus, orthographiam antiquiorem, quae librorum MSS. *fide nititur, cum eodem Cortio aliisque sequimur. Inde est, quod* optumus, referundum, intellego, omnis *in casu quarto, et similia, excudenda curavimus.* Ne *tamen, ex* ναι *Graecorum, mutavimus in* nae, *et* arte *in* arcte, *ne juniores aut minus cautos in errorem inducerent*

Andreapoli:
Prid. Kal. Septemb.
M.DCCC VII.

C. CRISPI

SALLUSTII

BELLUM CATILINARIUM.

OMNIS homines qui sese student praestare ceteris animalibus, summa ope niti decet, vitam silentio ne transeant, veluti pecora, quae natura prona, atque ventri obedientia, finxit. Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita: animi imperio, corporis servitio magis utimur: alterum nobis cum dîs, alterum cum belluis commune est. Quo mihi rectius videtur ingenii, quam virium, opibus gloriam quaerere; et, quoniam vita ipsa, qua fruimur, brevis est, memoriam nostri quam maxume longam efficere. Nam divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis; virtus clara aeternaque habetur. Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis, an virtute animi, res militaris magis procederet. Nam et prius, quam incipias, consulto; et, ubi consulueris, mature facto opus est. Ita utrumque per se indigens, alterum alterius, auxilio eget.

II. IGITUR initio reges (nam in terris nomen im-

perii id primum fuit) diversi, pars ingenium, alii corpus exercebant: et jam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur; sua cuique satis placebant. Postea vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et Athenienses coepere urbes atque nationes subigere, lubidinem dominandi caussam belli habere, maxumam gloriam in maxumo imperio putare; tum demum periculo atque negotiis compertum est, in bello plurimum ingenium posse. Quod si regum atque imperatorum animi virtus in pace ita, uti in bello, valeret, aequabilius atque constantius sese res humanae haberent; neque aliud alio ferri, neque mutari ac misceri omnia cerneres. Nam imperium facile his artibus retinetur, quibus initio partum est. Verum, ubi pro labore desidia, pro continentia et aequitate lubido atque superbia invasere, fortuna simul cum moribus immutatur. Ita imperium semper ad optumum quemque a minus bono transfertur. Quae homines arant, navigant, aedificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, indocti incultique vitam, sicuti peregrinantes, transegere; quibus, profecto contra naturam, corpus voluptati, anima oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque juxta aestumo, quoniam de utraque siletur. Verum enim vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui, aliquo negotio intentus, praeclari facinoris, aut artis bonae famam quaerit. Sed, in magna copia rerum, aliud alii natura iter ostendit.

III. Pulchrum est bene facere reipublicae: etiam bene dicere haud absurdum est. Vel pace, vel bello, clarum fieri licet: et qui fecere, et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tamen etsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem et auctorem rerum, tamen in primis arduum videtur res gestas scribere: primum, quod facta dictis sunt exaequanda: dehinc, quia plerique, quae delicta reprehenderis, malivolentia et invidia putant: ubi de magna virtute et gloria bonorum memores, quae sibi quisque facilia factu putat, aequo animo accipit; supra ea, veluti ficta, pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus initio, sicuti plerique, studio ad rempublicam latus sum; ibique mihi advorsa multa fuere. Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute, audacia, largitio, avaritia vigebant. Quae tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium; tamen, inter tanta vitia, imbecilla aetas ambitione corrupta tenebatur: ac me, cum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido, eadem, quae ceteros, fama atque invidia vexabat.

IV. Igitur, ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, et mihi reliquam aetatem a republica procul habendam decrevi, non fuit consilium, secordia atque desidia bonum otium conterere; neque vero agrum colendo, aut venando, servilibus officiis intentum, aetatem agere: sed, a quo incepto studio

me ambitio mala detinuerat, eodem regressus, statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere; eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus reipublicae, animus liber erat. Igitur de Catilinae conjuratione, quam verissume potero, paucis absolvam: nam id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate. De cujus hominis moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam.

V. *Lucius Catilina*, nobili genere natus, magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adolescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis, grata fuere; ibique juventutem suam exercuit. Corpus patiens inediae, vigiliae, algoris, supra quam cuique credibile est: animus audax, subdolus, varius, cujus rei libet simulator ac dissimulator: alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus: satis loquentiae, sapientiae parum. Vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc, post dominationem Lucii Sullae, lubido maxuma invaserat reipublicae capiundae; neque, id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris, et conscientia scelerum; quae utraque his artibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se mala,

luxuria atque avaritia, vexabant. Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere, ac paucis instituta majorum domi militiaeque; quomodo rempublicam habuerint, quantamque reliquerint; ut, paullatim immutata, ex pulcherruma pessuma ac flagitiosissuma facta sit, disserere.

VI. URBEM Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Trojani, qui, Aenea duce, profugi, sedibus incertis vagabantur; cumque his Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. Hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alii alio more viventes; incredibile memoratu est quam facile coaluerint. Sed, postquam res eorum, civibus, moribus, agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges populique finitumi bello tentare: pauci ex amicis auxilio esse; nam ceteri, metu percussi, a periculis aberant. At Romani, domi militiaeque intenti, festinare, parare, alius alium hortari; hostibus obviam ire; libertatem, patriam, parentesque, armis tegere; post, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant; magisque dandis, quam accipiundis, beneficiis amicitias parabant. Imperium legitimum, nomen imperii regium habebant: delecti, quibus

corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum, reipublicae consultabant: hi vel aetate, vel curae similitudine, PATRES appellabantur. Post, ubi regium imperium, quod initio conservandae libertatis, atque augendae reipublicae, fuerat, in superbiam dominationemque convertit; immutato more, annua imperia, binosque imperatores sibi fecere: eo modo minume posse putabant per licentiam insolescere animum humanum.

VII. SED ea tempestate coepere se quisque extollere, magisque ingenium in promptu habere. Nam regibus boni, quam mali, suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas, incredibile memoratu est, adepta libertate, quantum brevi creverit: tanta cupido gloriae incesserat. Jam primum juventus, simul laboris ac belli patiens erat, in castris per usum militiam discebat: magisque in decoris armis et militaribus equis, quam in scortis atque conviviis, lubidinem habebant. Igitur talibus viris non labos insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: virtus omnia domuerat. Sed gloriae maxumum certamen inter ipsos erat: sese quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici dum tale facinus faceret, properabat: eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant: laudis avidi, pecuniae liberales erant: gloriam ingentem, divitias honestas volebant.

Memorare possem, quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva manu fuderit; quas urbes, natura munitas, pugnando coeperit; ni ea res longius ab incepto traheret.

VIII. Sed profecto Fortuna in omni re dominatur: ea res cunctas, ex lubidine magis quam ex vero, celebrat obscuratque. Atheniensium res gestae, sicuti ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere; verùm aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed, quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum, qui fecere, virtus tanta habetur, quantum verbis eam potuere extollere praeclara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit: quia prudentissumus quisque negotiosus maxume erat; ingenium nemo sine corpore exercebat; optumus quisque facere, quam dicere; sua ab aliis benefacta laudari, quam ipse aliorum narrare, malebat.

IX. Igitur domi militiaeque boni mores colebantur; concordia maxuma, minuma avaritia erat; jus bonumque apud eos non legibus magis, quam natura, valebat. Jurgia, discordias, simultates, cum hostibus exercebant: cives cum civibus de virtute certabant: in suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicis fideles erant. Duabus his artibus,

audacia in bello, ubi pax evenerat, aequitate, seque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta haec habeo ; quod saepius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius, revocati, bello excesserant, quam qui signa relinquere, aut, pulsi, loco cedere ausi erant ; in pace vero, quod beneficiis, quam metu, imperium agitabant, et, accepta injuria, ignoscere quam persequi malebant.

X. Sed, ubi labore atque justitia respublica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae, et populi ingentes vi subacti, Carthago, aemula imperii Romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant ; saevire Fortuna, ac miscere omnia coepit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis otium, divitiae, optandae aliis, oneri miseriaeque fuere. Igitur primo pecuniae, deinde imperii cupido crevit : ea quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem, ceterasque artis bonas subvertit ; pro his, superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia habere, edocuit : ambitio multos mortalis falsos fieri subegit ; aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere ; amicitias inimicitiasque non ex re, sed ex commodo, aestumare ; magisque vultum, quam ingenium bonum habere. Haec primo paullatim crescere, interdum vindicari : post, ubi, contagio quasi,

pestilentia invasit, civitas immutata, imperium, ex justissumo atque optumo, crudele intolerandumque factum.

XI. SED primo magis ambitio, quam avaritia, animos hominum exercebat: quod tamen vitium propius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bonus, ignavus, aeque sibi exoptant: sed ille vera via nititur; huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens concupivit: ea, quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat: semper infinita, insatiabilis, neque copia, neque inopia, minuitur. Sed, postquam L. Sulla, armis recepta republica, bonis initiis malos eventus habuit; rapere omnes, trahere, domum alius, alius agros cupere; neque modum, neque modestiam, victores habere, foeda crudeliaque in civibus facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Asiam ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem majorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat; loca amoena, voluptaria, facile in otio ferocis militum animos molliverant. Ibi primum insuevit exercitus populi Romani amare, potare; signa, tabulas pictas, vasa caelata mirari; ea privatim ac publice rapere; delubra spoliare; sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. Quippe secundae res

sapientium animos fatigant: ne illi, corruptis moribus, victoriae temperarent.

XII. Postquam divitiae honori esse coepere, et eas gloria, imperium, potentia, sequebatur; hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia duci coepit. Igitur, ex divitiis, juventutem luxuria atque avaritia cum superbia invasere: rapere, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi neque moderati habere. Operae pretium est, quum domos atque villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae nostri majores, religiosissumi mortales, fecere. Verum illi delubra deorum pietate, domos sua gloria decorabant; neque victis quidquam praeter injuriae licentiam eripiebant. At hi contra, ignavissumi homines, per summum scelus omnia ea sociis adimere, quae fortissumi viri victores reliquerant: proinde quasi injuriam facere, id demum esset imperio uti.

XIII. Nam quid ea memorem, quae, nisi iis qui videre, nemini credibilia sunt? a privatis compluribus subversos montes, maria constructa esse; quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiae; quippe, quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed lubido stupri, ganeae, ceterique cultus,

non minor incesserat. Viros pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi caussa terra marique omnia exquirere; dormire prius, quam somni cupido esset; non famem, aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Haec juventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. Animus imbutus malis artibus haud facile lubidinibus carebat: eo profusius omnibus modis quaestui atque sumptui deditus erat.

XIV. In tanta tamque corrupta civitate, Catilina, id quod factu facillimum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se, tamquam stipatorum, catervas habebat. Nam, quicumque impudicus, adulter, ganeo, manu, ventre, pene, bona patria laceraverat; quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret; praeterea, omnes undique parricidae, sacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis judicium timentes; ad hoc, quos manus atque lingua perjurio aut sanguine civili alebat: postremo, omnes, quos flagitium, egestas, conscius animus exagitabat; ii Catilinae proxumi familiaresque erant. Quod si quis etiam a culpa vacuus in amicitiam ejus inciderat, quotidiano usu atque illecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. Sed maxume adolescentium familiaritates adpetebat: eorum animi molles, et aetate fluxi, dolis haud difficul-

ter capiebantur. Nam, uti cujusque studium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere, aliis canes atque equos mercari; postremo, neque sumptui, neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque faceret. Scio fuisse nonnullos, qui ita aestumarent, juventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse: sed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam compertum foret, haec fama valebat.

XV. Jam primum adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat; cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia hujuscemodi contra jus fasque. Postremo, captus amore Aureliae Orestillae, cujus, praeter formam, nihil umquam bonus laudavit; quod ea nubere illi dubitabat, timens privignum adulta aetate; pro certo creditur, necato filio, vacuam domum scelestis nuptiis fecisse. Quae quidem res mihi in primis videtur caussa fuisse facinoris maturandi. Namque animus impurus, dis hominibusque infestus, neque vigiliis, neque quietibus sedari poterat; ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur colos exsanguis, foedi oculi, citus modo, modo tardus incessus; prorsus in facie vultuque vecordia inerat.

XVI. Sed juventutem, quam, ut supra diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testes signatoresque falsos commodare; fidem,

fortunas, pericula vilia habere ; post, ubi eorum famam atque pudorem attriverat, majora alia imperabat : si caussa peccandi in praesens minus suppetebat, nihilo minus insontes, sicuti sontes, circumvenire, jugulare : scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius malus atque crudelis erat. His amicis sociisque confisus, Catilina, simul quod aes alienum per omnis terras ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius suo usi, rapinarum et victoriae veteris memores, civile bellum exoptabant, opprimundae reipublicae consilium cepit. In Italia nullus exercitus : Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat : ipsi consulatum petundi magna spes : senatus nihil sane intentus : tutae tranquillaeque res omnes : sed ea prorsus opportuna Catilinae.

XVII. IGITUR circiter Kalendas Junias, L. Caesare et C. Figulo consulibus, primo singulos adpellare : hortari alios, alios tentare : opes suas, imparatam rempublicam, magna praemia conjurationis docere. Ubi satis explorata sunt, quae voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessitudo, et plurimum audaciae. Eo convenere, senatorii ordinis, P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Servius Sullae, Servii filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Portius Laeca, L. Bestia, Q. Curius : praeterea, ex equestri ordine, M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P.

Gabinius Capito, C. Cornelius: ad hoc multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant praeterea complures paullo occultius consilii hujusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur, quam inopia, aut alia necessitudo. Ceterum juventus pleraque, sed maxime nobilium, Catilinae inceptis favebat: quibus in otio vel magnifice, vel molliter, vivere copia erat, incerta pro certis, bellum, quam pacem, malebant. Fuere item ea tempestate, qui crederent M. Licinium Crassum non ignarum ejus consilii fuisse; quia Cn. Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat, cujusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere; simul confisum, si conjuratio valuisset, facile apud illos principem se fore.

XVIII. Sed antea item conjuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina; de qua, quam verissume potero, dicam. L. Tullo, M. Lepido consulibus, P. Autronius et P. Sulla, legibus ambitus interrogati, poenas dederant. Post paullo Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat consulatum petere, quod intra legitimos dies profiteri nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso, adolescens nobilis, summae audaciae, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc, Catilina et Autronius, consilio communicato, parabant in Capitolio

Kalendis Januariis L. Cottam et L. Torquatum consules interficere ; ipsi, fascibus correptis, Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Ea re cognita, rursus in Nonas Februarias consilium caedis transtulerant. Jam tum non consulibus modo, sed plerisque senatoribus, perniciem machinabantur. Quod ni Catilina maturasset pro curia signum sociis dare, eo die, post conditam urbem Romanam, pessumum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit.

XIX. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro praetore missus est, adnitente Crasso, quod eum infestum inimicum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus provinciam invitus dederat : quippe foedum hominem a republica procul esse volebat : simul, quia boni quam plures praesidium in eo putabant : et jam tum potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso, in provinciam, ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens, occisus est. Sunt qui ita dicunt, imperia ejus injusta, superba, crudelia, barbaros nequivisse pati : alii autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres fidosque clientes, voluntate ejus Pisonem adgressos ; numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, sed imperia saeva multa antea perpessos.

Nos eam rem in medio relinquemus. De superiore conjuratione satis dictum.

XX. Catilina ubi eos, quos paullo ante memoravi, convenisse videt; tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in rem fore credens universos adpellare et cohortari, in abditam partem aedium secedit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem hujuscemodi habuit. "Ni virtus fidesque vestra spectata mihi forent, nequidquam opportuna res cecidisset; spes magna, dominatio, in manibus frustra fuissent: neque ego per ignaviam, aut vana ingenia, incerta pro certis captarem. Sed, quia multis et magnis tempestatibus vos cognovi fortes fidosque mihi, eo animus ausus maxumum atque pulcherrumum facinus incipere: simul, quia vobis, eadem mihi, bona malaque intellexi; nam idem velle atque nolle, ea demum firma amicitia est. Sed ego quae mente agitavi, omnes jam antea diversi audistis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur, cum considero, quae conditio vitae futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. Nam, postquam respublica in paucorum jus atque ditionem concessit, semper illis reges, tetrarchae vectigales esse; populi, nationes stipendia pendere; ceteri omnes, strenui, boni, nobiles atque ignobiles, vulgus fuimus, sine gratia, sine auctoritate, his obnoxii, quibus, si respublica valeret, formidini essemus. Itaque omnis

gratia, potentia, honos, divitiae apud illos sunt, aut ubi illi volunt: repulsas nobis reliquere, pericula, judicia, egestatem. Quae quousque tandem patiemini, fortissumi viri? Nonne emori per virtutem praestat, quam vitam miseram atque inhonestam, ubi alienae superbiae ludibrio fueris, per dedecus amittere? Verum enim vero, pro deûm atque hominum fidem! victoria nobis in manu: viget aetas, animus valet; contra illis, annis atque divitiis, omnia consenuerunt. Tantum modo incepto opus est: cetera res expediet. Etenim quis mortalium, cui virile ingenium, tolerare potest, illis divitias superare, quas profundant in exstruendo mari et montibus coaequandis; nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas, aut amplius, domos continuare; nobis larem familiarem nusquam ullum esse? Cum tabulas, signa, toreumata emunt; nova diruunt, alia aedificant; postremo omnibus modis pecuniam trahunt, vexant: tamen summa libidine divitias vincere nequeunt. At nobis domi inopia, foris aes alienum; mala res, spes multo asperior: denique, quid reliqui habemus praeter miseram animam? Quin igitur expergiscimini? En illa, illa, quam saepe optastis, libertas, praeterea divitiae, decus, gloria, in oculis sita sunt! fortuna omnia victoribus praemia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica magis, quam oratio, hortentur. Vel imperatore, vel milite me utimini: neque animus, neque corpus a

vobis aberit. Haec ipsa, ut spero, vobiscum consul agam, nisi forte animus fallit, et vos servire, quam imperare, parati estis."

XXI. Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res, neque spes bona ulla; tamen etsi illis quieta movere magna merces videbatur, tamen postulare plerique, uti proponeret, quae conditio belli foret; quae praemia armis peterent; quid ubique opis aut spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia quae bellum, atque lubido victorum fert. Praeterea, esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauritania cum exercitu P. Sittium Nucerinum, consilii sui participes: petere consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem, et omnibus necessitudinibus circumventum: eo consulem initium agendi facturum. Ad hoc, maledictis increpat omnis bonos: suorum unumquemque nominans laudare: admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suae, complures periculi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. Postquam omnium animos alacris videt; cohortatus, ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit.

XXII. Fuere ea tempestate, qui dicerent, Cati-

linam, oratione habita, cum ad jusjurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem, vino permixtum, in pateris circumtulisse; inde, cum post exsecrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, atque, eo, dictitare, fecisse, quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta haec, multa praeterea, existumabant ab iis, qui Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.

XXIII. Sed in ea conventione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus; quem censores senatu probri gratia amoverant. Huic homini non minor vanitas, quam audacia: neque reticere, quae audierat, neque suamet ipse scelera occultare: prorsus neque dicere, neque facere, quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo: cui cum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montesque polliceri coepit; minari interdum ferro, nisi obnoxia foret; postremo ferocius agitare, quam solitus erat. At Fulvia, insolentiae Curii caussa cognita, tale periculum reipublicae haud occultum habuit; sed, sublato auctore, de Catilinae conjuratione quae

quoque modo audierat, compluribus narravit. Ea res imprimis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus adeptus foret. Sed, ubi periculum advenit, invidia atque superbia post fuere.

XXIV. Igitur, comitiis habitis, consules declarantur M. Tullius et C. Antonius; quod factum primo popularis conjurationis concusserat. Neque tamen Catilinae furor minuebatur; sed in dies plura agitare; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam, sua aut amicorum fide sumtam mutuam, Faesulas ad Manlium quemdam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurimos cujusque generis homines adscivisse dicitur; mulieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumtus stupro corporis toleraverant; post, ubi aetas tantummodo quaestui, neque luxuriae, modum fecerat, aes alienum grande conflaverant: per eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adjungere sibi, vel interficere.

XXV. Sed in his erat Sempronia, quae multa saepe virilis audaciae facinora commiserat. Haec mulier genere atque forma, praeterea viro, liberis

satis fortunata: litteris Graecis atque Latinis docta, psallere, saltare elegantius, quam necesse est probae: multa alia, quae instrumenta luxuriae. Sed ei cariora semper omnia, quam decus, atque pudicitia fuit: pecuniae an famae minus parceret, haud facile decerneres: lubido sic accensa, ut saepius peteret viros, quam peteretur. Sed ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum abjuraverat, caedis conscia fuerat, luxuria atque inopia praeceps abierat. Verum ingenium ejus haud absurdum: posse versus facere, jocum movere, sermone uti vel modesto, vel molli, vel procaci: prorsus multae facetiae, multusque lepos inerat.

XXVI. His rebus comparatis, Catilina nihilo minus in proxumum annum consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutiae deerant. Namque, a principio consulatus sui, multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paullo ante memoravi, consilia Catilinae sibi proderet. Ad hoc, collegam suum Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rempublicam sentiret; circum se praesidia amicorum atque clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit, et Catilinae neque petitio, neque insidiae, quas

consulibus in campo fecerat, prospere cessere; constituit bellum facere, et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte tentaverat aspera foedaque evenerant.

XXVII. Igitur C. Manlium Faesulas atque in eam partem Etruriae, Septimium quemdam, Camertem, in agrum Picenum, C. Julium in Apuliam dimisit; praeterea alium alio, quem ubique opportunum credebat. Interea Romae multa simul moliri: consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere: ipse cum telo esse, item alios jubere: hortari, uti semper intenti paratique essent: dies noctesque festinare, vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. Postremo, ubi multa agitanti nihil procedit, rursus intempesta nocte conjurationis principes convocat per M. Porcium Laecam: ibique, multa de ignavia eorum questus, docet, se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset: eum suis consiliis multum obficere.

XXVIII. Igitur, perterritis ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius, eques Romanus, operam suam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius, senator, con-

stituere ea nocte paullo post cum armatis hominibus, sicuti salutatum, introire ad Ciceronem, ac de improviso domi suae imparatum confodere. Curius, ubi intellegit quantum periculi consuli impendeat, propere per Fulviam dolum, qui parabatur, enunciat. Ita illi, janua prohibiti, tantum facinus frustra susceperant. Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul, ac dolore injuriae, novarum rerum cupidam, quod Sullae dominatione agros bonaque omnia amiserat; praeterea latrones cujusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

XXIX. Ea cum Ciceroni nunciarentur, ancipiti malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manlii quantus, aut quo consilio foret, satis compertum habebat, rem ad senatum refert, jam antea volgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, DARENT OPERAM CONSULES, NE QUID RESPUBLICA DETRIMENTI CAPERET. Ea potestas per senatum, more Romano, magistratui maxuma permittitur; exercitum parare, bellum gerere, coërcere omnibus modis socios atque civis; domi militiaeque imperium atque judicium summum habere:

aliter, sine populi jussu, nulli earum rerum consuli jus est.

XXX. Post paucos dies L. Saenius, senator, in senatu litteras recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat; in quibus scriptum erat, C. Manlium arma cepisse, cum magna multitudine, ante diem VI Kalendas Novembris. Simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nunciabant; alii conventus fieri, arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri. Igitur senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque loca missi: ii utrique ad urbem imperatores erant, impediti, ne triumpharent, calumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Sed praetores, Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum; iisque permissum, uti pro tempore atque periculo exercitum compararent: ad hoc, si quis indicavisset de conjuratione, quae contra rempublicam facta erat, praemium servo libertatem, et sestertia centum; libero impunitatem ejus rei, et sestertia ducenta: item [decrevere], uti gladiatoriae familiae Capuam et in cetera municipia distribuerentur pro cujusque opibus; Romae per totam urbem vigiliae haberentur, iisque minores magistratus praeessent.

XXXI. Quibus rebus permota civitas, atque immutata urbis facies : ex summa laetitia atque lascivia, quae diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia invasit : festinare, trepidare ; neque loco nec homini cuiquam satis credere ; neque bellum gerere, neque pacem habere ; suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc, mulieres, quibus reipublicae magnitudine belli timor insolitus, adflictare sese, manus supplices ad coelum tendere ; miserari parvos liberos ; rogitare, omnia pavere ; superbia atque deliciis amissis, sibi patriaeque diffidere. At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tamen etsi praesidia parabantur, et ipse lege Plautia interrogatus ab L. Paullo. Postremo dissimulandi caussa, atque sui expurgandi, sicuti jurgio lacessitus foret, in senatum venit. Tum M. Tullius consul, sive praesentiam ejus timens, seu ira commotus, orationem habuit luculentam, atque utilem reipublicae ; quam postea scriptam edidit. Sed, ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu, voce supplici postulare, Patres conscripti ne quid de se temere crederent : ea familia ortum, ita ab adolescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet : ne aestumarent, sibi, patricio homini, cujus ipsius, atque majorum plurima beneficia in plebem Romanam essent, perdita republica opus esse, cum eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae. Ad hoc maledicta

alia cum adderet; obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. Tum ille furibundus: "Quoniam quidem circumventus," inquit, "ab inimicis praeceps agor, incendium meum ruina restinguam."

XXXII. Dein se ex curia domum proripuit: ibi multa secum ipse volvens; quod neque insidiae consuli procedebant, et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optumum factum credens, exercitum augere, ac prius, quam legiones scriberentur, antecapere quae bello usui forent; nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. Sed Cethego atque Lentulo, ceterisque quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirment, insidias consuli maturent, caedem, incendia, aliaque belli facinora parent: sese prope diem cum magno exercitu ad urbem accessurum. Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero ad Marcium Regem mittit, cum mandatis hujuscemodi:

XXXIII. "Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque quo periculum homini faceremus, sed uti corpora nostra ab injuria tuta forent; qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate foeneratorum, plerique patriae, sed omnes fama atque fortunis, expertes sumus: neque cuiquam nostrum licuit, more majorum, lege

uti, neque, amisso patrimonio, liberum corpus habere ; tanta saevitia foeneratorum atque praetoris fuit. Saepe majores vestrum, miseriti plebis Romanae, decretis suis inopiae opitulati sunt : ac novissume memoria nostra, propter magnitudinem aeris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum aere solutum est. Saepe ipsa plebes, aut dominandi studio permota, aut superbia magistratuum, armata a patribus secessit. At nos non imperium neque divitias petimus, quarum rerum caussa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt ; sed libertatem, quam nemo bonus, nisi cum anima simul, amittit. Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus ; legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis ; neve eam necessitudinem imponatis, ut quaeramus, quonam modo ulti maxume sanguinem nostrum pereamus."

XXXIV. Ad haec Q. Marcius : Si quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices proficiscantur : ea mansuetudine atque misericordia senatum populumque Romanum semper fuisse, ut nemo unquam ab eo frustra auxilium petiverit. At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea optumo cuique, litteras mittit : Se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci ; non quo sibi tanti sceleris conscius ; sed uti respublica quieta foret, neve ex sua contentione

seditio oriretur. Ab his longe diversas [litteras] Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat: earum exemplum infra scriptum.

XXXV. "L. Catilina Q. Catulo S. Egregia tua fides, re cognita, gratam in magnis periculis fiduciam commendationi meae tribuit. Quamobrem defensionem in novo consilio non statui parare; satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi, quam, me dius fidius, veram licet cognoscas. Injuriis contumeliisque concitatus, quod, fructu laboris industriaeque meae privatus, statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum caussam pro mea consuetudine suscepi: non quin aes alienum meis nominibus ex possessionibus solvere possem, cum alienis nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret: sed quod non dignos homines honore honestatos videbam, meque falsa suspicione alienatum sentiebam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu spes reliquae dignitatis conservandae sum secutus. Plura cum scribere vellem, nunciatum est, vim mihi parari. Nunc Orestillam commendo, tuaeque fidei trado: eam ab injuria defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto."

XXXVI. Sed ipse, paucos dies commoratus apud C. Flaminium Flammam in Agro Arretino, dum vicinitatem, antea sollicitatam, armis exornat,

cum fascibus atque aliis imperii insignibus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae comperta; senatus Catilinam et Manlium hostes judicat; ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere, praeter rerum capitalium condemnatis. Praeterea decernit, uti consules dilectum habeant; Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet; Cicero urbi praesidio sit. Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo maxume miserabile visum: cui cum, ad occasum ab ortu solis, omnia domita armis parerent, domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluerent; fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque, duobus senati decretis, ex tanta multitudine neque praemio inductus conjurationem patefecerat, neque ex castris Catilinae quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi, uti tabes, plerosque civium animos invaserat.

XXXVII. Neque solum illis aliena mens erat, qui conscii conjurationis; sed omnino cuncta plebes novarum rerum studio Catilinae incepta probabat. Id adeo more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quis opes nullae sunt, bonis invident, malos extollunt; vetera odere, nova exoptant; odio suarum rerum mutari omnia student; turba atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile

habetur sine damno. Sed urbana plebes, ea vero praeceps ierat multis de caussis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxume praestabant; item alii per dedecora patrimoniis amissis; postremo omnes quos flagitium aut facinus domo expulerat; ii Romam, sicuti in sentinam, confluxerant. Deinde, multi memores Sullanae victoriae, quod ex gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis forent, ex victoria talia sperabant. Praeterea, juventus quae in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita, urbanum otium ingrato labori praetulerant. Eos atque alios omnis malum publicum alebat. Quo minus mirandum, homines egentis, malis moribus, maxuma spe, reipublicae juxta ac sibi consuluisse. Praeterea, quorum, victoria Sullae, parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis imminutum erat, haud sane alio animo belli eventum exspectabant. Ad hoc, quicumque aliarum atque senati partium erant, conturbari rempublicam, quam minus valere ipsi, malebant. Id adeo malum multos post annos in civitatem reverterat.

XXXVIII. Nam, postquam, Cn. Pompeio et M. Crasso consulibus, tribunicia potestas restituta, homines adolescentes, [summam potestatem nacti] quibus aetas animusque ferox, coepere, senatum cri-

minando, plebem exagitare; dein, largiundo atque pollicitando, magis incendere; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summa ope nitebatur pleraque nobilitas, senati specie, pro sua magnitudine. Namque, uti paucis absolvam, per illa tempora quicumque rempublicam agitavere, honestis nominibus, alii, sicuti populi jura defenderent, pars, quo senati auctoritas maxuma foret; bonum publicum simulantes, pro sua quisque potentia certabant: neque modestia, neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. Sed, postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus; plebis opes imminutae, paucorum potentia crevit. Hi magistratus, provincias, aliaque omnia tenere; ipsi innoxii, florentes, sine metu aetatem agere; ceteros judiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent. Sed, ubi primum dubiis rebus novandis spes oblata, vetus certamen animos eorum arrexit. Quod si primo proelio Catilina superior, aut aequa manu, discessisset; profecto magna clades atque calamitas rempublicam oppressisset, neque illis, qui victoriam adepti, diutius ea uti licuisset, quin defessis et exsanguibus, qui plus posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra conjurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt: in his A. Fulvius, senatoris filius; quem, re-

tractum ex itinere, parens necari jussit. Isdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se, aut per alios sollicitabat; neque solum cives, sed cujusquemodi genus hominum, quod modo [bello] usui foret.

XL. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requirat, eosque, si possit, impellat ad societatem belli; existumans, publice privatimque aere alieno oppressos, praeterea, quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus, plerisque principibus notus erat, atque eos noverat: itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens ejus casum, requirere coepit, quem exitum tantis malis sperarent? Postquam illos videt queri de avaritia magistratuum, accusare senatum, quod in eo auxilii nihil esset; miseriis suis remedium mortem exspectare: At ego, inquit, vobis, si modo viri esse voltis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis. Haec ubi dixit, Allobroges, in maxumam spem adducti, Umbrenum orare, uti sui misereretur: nihil tam asperum, neque tam difficile, quin cupidissume facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua, neque aliena

consilii propter Semproniam: nam tum Brutus ab Roma aberat. Praeterea Gabinium arcessit, quo major auctoritas sermoni inesset: eo praesente, conjurationem aperit, nominat socios; praeterea multos cujusque generis innoxios, quo legatis animus amplior esset: dein eos, pollicitos operam suam, dimittit.

XLI. Sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consilii caperent. In altera parte erat aes alienum, studium belli, magna merces in spe victoriae: at in altera majores opes, tuta consilia, pro incerta spe certa praemia. Haec illis volventibus, tandem vicit fortuna reipublicae. Itaque Q. Fabio Sangae, cujus patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam [consilio] cognito, legatis praecepit, studium conjurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur; dentque operam, uti eos quam maxume manifestos habeant.

XLII. Isdem fere tempóribus in Gallia citerióre atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia, motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementiam [cuncta simul] agere: nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festínando, agitando omnia, plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer praetor ex senati

consultu, caussa cognita, in vincula conjecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

XLIII. At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes conjurationis erant, paratis, ut videbantur, magnis copiis, constituerant, uti, Catilina in agrum Faesulanum cum venisset, L. Bestia, tribunus plebis, concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, bellique gravissumi invidiam optumo consuli imponeret; eo signo, proxuma nocte cetera multitudo conjurationis suum quisque negotium exsequerentur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius, Gabinius uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad consulem, ceteros, quibus insidiae parabantur, fieret: Cethegus Ciceronis januam obsideret, eum vi adgrederetur, alius autem alium: sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars, parentes interficerent; simul, caede et incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter haec parata atque decreta, Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando, et dies prolatando, magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali periculo opus esse; seque, si pauci adjuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promtus, maxumum bonum in celeritate putabat.

XLIV. Sed Allobroges, ex praecepto Ciceronis, per Gabinium ceteros conveniunt ; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio, postulant jusjurandum, quod signatum ad civis perferant : aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri, nihil suspicantes, dant : Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paullo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus [cum his] T. Volturcium quemdam, Crotoniensem, mittit, uti Allobroges prius, quam domum pergerent, cum Catilina, data et accepta fide, societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum : "Quis sim, ex eo quem ad te misi, cognosces. Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te virum ; consideres, quid tuae rationes postulent ; auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis." Ad hoc, mandata verbis dat : Cum ab senatu hostis judicatus sit, quo consilio servitia repudiet ? in urbe parata esse, quae jusserit : ne cunctetur ipse propius accedere.

XLV. His rebus ita actis, constituta nocte, qua proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco et C. Pomtino, praetoribus, imperat, uti in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant : rem omnem aperit, cujus gratia mittebantur : cetera, uti facto opus sit, ita agant, permittit. Homines militares, sine tumultu

praesidiis collocatis, sicuti praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venere, et simul utrimque clamor exortus est ; Galli, cito cognito consilio, sine mora praetoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit ; dein, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomtinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo timidus, ac vitae diffidens, veluti hostibus, sese praetoribus dedit.

XLVI. Quibus rebus confectis, omnia propere per nuncios consuli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul occupavere. Nam laetabatur, conjuratione patefacta, civitatem periculis ereptam esse : porro autem anxius erat, in maxumo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus ; poenam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae reipublicae, credebat. Igitur, confirmato animo, vocari ad sese jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium ; item Q. Coeparium quemdam, Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt : Coeparius, paullo ante domo egressus, cognito indicio, [ex urbe] profugerat. Consul Lentulum, quod praetor erat, ipse manu tenens, perducit ; reliquos cum custodibus in aedem Concordiae venire jubet. Eo senatum advocat, magnaque frequentia ejus ordinis Volturcium cum lega-

tis introducit: Flaccum praetorem scrinium cum litteris, quas a legatis acceperat, eodem adferre jubet.

XLVII. Volturcius, interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid, aut qua de caussa, consilii habuisset? primo fingere alia, dissimulare de conjuratione; post, ubi fide publica dicere jussus est, omnia, uti gesta erant, aperit: Paucis ante diebus a Gabinio et Coepario socium adscitum, nihil amplius scire, quam legatos: tantummodo audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam, L. Varginteium, multos praeterea in ea conjuratione esse. Eadem Galli fatentur; ac Lentulum dissimulantem coarguunt, praeter litteras, sermonibus, quos habere solitus: Ex libris Sibyllinis regnum Romae tribus Corneliis portendi: Cinnam atque Sullam antea; se tertium, cui fatum foret urbis potiri: praeterea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem saepe ex prodigiis haruspices respondissent bello civili cruentum fore. Igitur, perlectis litteris, cum prius omnes signa sua cognovissent, senatus decernit, Uti, abdicatus magistratu, Lentulus, item ceteri in liberis custodiis haberentur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Caesari, Gabinius M. Crasso, Coeparius (nam is paullo ante ex fuga retractus) Cn. Terentio, senatori, traduntur.

XLVIII. Interea plebes, conjuratione patefacta, quae primo, cupida rerum novarum, nimis bello favebat, mutata mente, Catilinae consilia exsecrari, Ciceronem ad coelum tollere; veluti ex servitute erepta, gaudium atque laetitiam agitabant. Namque alia belli facinora praedae magis, quam detrimento; incendium vero crudele, immoderatum, ac sibi maxume calamitosum, putabat; quippe cui omnes copiae in usu quotidiano et cultu corporis erant. Post eum diem, quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem, ad Catilinam proficiscentem, ex itinere retractum aiebant. Is cum se diceret indicaturum de conjuratione, si fides publica data esset; jussus a consule, quae sciret edicere, eadem fere, quae Volturcius, de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hostium, senatum edocet: praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nunciaret, ne Lentulus, Cethegus, alii ex conjuratione deprehensi terrerent; eoque magis properaret ad urbem accedere, quo et ceterorum animos reficeret, et illi facilius e periculo eriperentur. Sed, ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, summa potentia; alii, rem incredibilem rati; pars, tamen etsi verum existumabant, tamen, quia in tali tempore tanta vis hominis leniunda, quam exagitanda, videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii, conclamant, Indicem falsum; deque ea re postulant uti referatur. Itaque, consulente Cicerone,

frequens senatus decernit, Tarquinii indicium falsum videri; eumque in vinculis retinendum, neque amplius potestatem faciundam, nisi de eo indicaret, cujus consilio tantam rem mentitus esset. Erant eo tempore, qui aestumarent, illud a P. Autronio machinatum, quo facilius, adpellato Crasso, per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone immissum aiebant, ne Crassus more suo, suscepto malorum patrocinio, rempublicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea praedicantem audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone impositam.

XLIX. Sed isdem temporibus Q. Catulus et C. Piso, neque gratia, neque precibus, neque pretio, Ciceronem impellere potuere, uti per Allobroges, aut alium indicem, C. Caesar falso nominaretur. Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant; Piso, obpugnatus in judicio repetundarum propter cujusdam Transpadani supplicium injustum; Catulus, ex petitione pontificatus odio incensus, quod extrema aetate, maxumis honoribus usus, ab adolescentulo Caesare victus discesserat. Res autem opportuna videbatur; quod privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus, grandem pecuniam debebat. Sed, ubi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo, atque ementiundo, quae se ex Volturcio, aut Allobrogibus, audisse

dicerent, magnam illi invidiam conflaverant; usque eo, ut nonnulli equites Romani, qui praesidii caussa cum telis erant circum Concordiae, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate impulsi, quo studium suum in rempublicam clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.

L. Dum haec in senatu aguntur, et dum legatis Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, praemia decernuntur, liberti et pauci ex clientibus Lentuli, diversis itineribus, opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant, partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rempublicam vexare soliti; Cethegus autem per nuncios familiam atque libertos suos, exercitatos in audaciam, orabat, grege facto, cum telis ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis praesidiis, ut res atque tempus monebat, convocato senatu, refert, Quid de his fieri placeat, qui in custodiam traditi erant. Sed eos, paullo ante, frequens senatus judicaverat, contra rempublicam fecisse. Tunc D. Junius Silanus, primus sententiam rogatus, quod eo tempore consul designatus erat, de his qui in custodiis tenebantur, praeterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreverat: isque postea, permotus oratione C. Caesaris, pedibus in sententiam Tib. Neronis iturum se dixerat; quod de ea

re, praesidiis additis, referundum censuerat. Sed Caesar, ubi ad eum ventum, rogatus sententiam a consule, hujuscemodi verba locutus est :

LI. " OMNIS homines, Patres conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia, vacuos esse decet. Haud facile animus verum providet, ubi illa obficiunt ; neque quisquam omnium lubidini simul et usui paruit. Ubi intenderis ingenium, valet : si lubido possidet, ea dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia memorandi, P. C. qui reges atque populi, ira aut misericordia impulsi, male consuluerint : sed ea malo dicere, quae majores nostri, contra lubidinem animi, recte atque ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum rege Perse gessimus, Rhodiorum civitas magna atque magnifica, quae populi Romani opibus creverat, infida atque advorsa nobis fuit : sed, postquam, bello confecto, de Rhodiis consultum est, majores nostri, ne quis divitiarum magis, quam injuriae, caussa bellum inceptum diceret, impunitos dimisere. Item bellis Punicis omnibus, cum saepe Carthaginienses et in pace, et per inducias, multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem talia fecere : magis, quid se dignum foret, quam quid in illis jure fieri posset, quaerebant. Hoc idem providendum est, Patres conscripti, ne plus valeat apud vos P. Lentuli et ceterorum scelus, quam vestra dignitas ;

neu magis irae, quam famae, consulatis. Nam, si digna poena pro factis eorum reperitur, novum consilium adprobo : sin magnitudo sceleris omnium ingenia exsuperat, iis utendum censeo, quae legibus comparata sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, composite atque magnifice casum reipublicae miserati sunt : quae belli saevitia, quae victis acciderent, enumeravere; rapi virgines, pueros; divelli liberos a parentium complexu ; matres familiarum pati, quae victoribus collibuissent; fana atque domos exspoliari; caedem, incendia fieri; postremo armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. Sed, per deos immortalis ! quo illa oratio pertinuit ? an, uti vos infestos conjurationi faceret ? Scilicet, quem res tanta atque tam atrox non permovit, eum oratio accendet. Non ita est : neque cuiquam mortalium injuriae suae parvae videntur : multi eas gravius aequo habuere. Sed aliis alia licentia, Patres conscripti. Qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere, pauci sciunt ; fama atque fortuna pares sunt : qui, magno imperio praediti, in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita in maxuma fortuna minuma licentia est : neque studere, neque odisse, sed minume irasci decet : quae apud alios iracundia dicitur, in imperio superbia atque crudelitas adpellatur. Equidem ego sic aestumo, Patres conscripti, omnis cruciatus minores, quam facinora illorum, esse :

sed plerique mortales postrema meminere, et in hominibus impiis, sceleris obliti, de poena disserunt, si ea paullo severior fuit. D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certe scio, quae dixerit, studio reipublicae dixisse, neque illum in tanta re gratiam, aut inimicitias exercere: eos mores, eam modestiam viri cognovi. Verum sententia non mihi crudelis, quid enim in talis homines crudele fieri potest? sed aliena a republica nostra, videtur. Nam profecto aut metus, aut injuria te subegit, Silane, consulem designatum, genus poenae novum decernere. De timore supervacaneum est disserere, cum, praesenti diligentia clarissumi viri, consulis, tanta praesidia sint in armis. De poena possumus equidem dicere id, quod res habet; in luctu atque miseriis mortem aerumnarum requiem, non cruciatum esse; eam cuncta mortalium mala dissolvere; ultra neque curae neque gaudio locum esse. Sed, per deos immortalis! quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadverteretur? an, quia lex Porcia vetat? at aliae leges item condemnatis civibus animam non eripi, sed in exilium permitti jubent. An, quia gravius est veberari, quam necari? quid autem acerbum, aut grave nimis, in homines tanti facinoris convictos? sin, quia levius; quì convenit in minore negotio legem timere, cum eam in majore neglexeris? At enim quis reprehendet, quod in parricidas reipublicae decretum erit? Tempus, dies,

fortuna, cujus lubido gentibus moderatur. Illis merito accidit, quidquid evenerit: ceterum vos, Patres conscripti, quid in alios statuatis, considerate. Omnia mala exempla ex bonis orta sunt: sed, ubi imperium ad ignaros aut minus bonos pervenit, novum illud [exemplum] ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur. Lacedaemonii, devictis Atheniensibus, triginta viros imposuere, qui rempublicam eorum tractarent. Hi primo coepere pessumum quemque, et omnibus invisum, indemnatum necare: ea populus laetari et merito dicere fieri. Post, ubi paullatim licentia crevit, juxta bonos et malos lubidinose interficere, ceteros metu terrere. Ita civitas, servitute oppressa, stultae laetitiae gravis poenas dedit. Nostra memoria, victor Sulla cum Damasippum et alios hujusmodi, qui malo reipublicae creverant, jugulari jussit, quis non factum ejus laudabat? homines scelestos, factiosos, qui seditionibus rempublicam exagitaverant, merito necatos aiebant. Sed ea res magnae initium cladis fuit. Nam, uti quisque domum, aut villam, postremo aut vas, aut vestimentum alicujus concupiverat, dabat operam, uti in proscriptorum numero esset. Ita, quibus Damasippi mors laetitiae fuerat, post paullo ipsi trahebantur; neque prius finis jugulandi fuit, quam Sulla omnis suos divitiis explevit. Atque ego haec non in M. Tullio, neque his temporibus, vereor: sed in magna civitate multa et varia ingenia sunt. Potest

alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manus, falsum aliquid pro vero credi: ubi hoc exemplo, per senati decretum, consul gladium eduxerit, quis finem statuet, aut quis moderabitur? Majores nostri, Patres conscripti, neque consilii, neque audaciae umquam eguere: neque superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba, imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumserunt: postremo, quod ubique apud socios, aut hostis, idoneum videbatur, cum summo studio domi exsequebantur: imitari, quam invidere bonis, malebant. Sed eodem illo tempore, Graeciae morem imitati, verberibus animadvertebant in civis, de condemnatis summum supplicium sumebant. Postquam respublica adolevit, et multitudine civium factiones valuere, circumvenire innocentes, alia hujuscemodi fieri coepere; tum lex Porcia aliaeque paratae, quibus legibus exilium damnatis permissum. Hanc ego caussam, Patres conscripti, quo minus novum consilium capiamus, in primis magnam puto. Profecto virtus, atque sapientia major in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus. Placet igitur, eos dimitti, et augeri exercitum Catilinae? minume: sed ita censeo; publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxume opibus valent; neu quis de is postea ad senatum referat, neve cum po-

pulo agat: qui aliter fecerit, senatum existumare, eum contra rempublicam et salutem omnium facturum."

LII. Postquam Caesar dicendi finem fecit, ceteri verbo, alius alii, varie adsentiebantur: at M. Porcius Cato, rogatus sententiam, hujuscemodi orationem habuit: "Longe mihi alia mens est, Patres conscripti, cum res atque pericula nostra considero, et cum sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi mihi disseruisse videntur de poena eorum, qui patriae, parentibus, aris atque focis suis, bellum paravere: res autem monet, cavere ab illis, quam, quid in illis statuamus, consultare. Nam cetera tum persequare, ubi facta sunt; hoc, nisi provideris, ne accidat, ubi evenit, frustra judicia implores: capta urbe, nihil fit reliqui victis. Sed per deos immortalis! vos ego adpello, qui semper domos, villas, signa, tabulas vestras pluris, quam rempublicam, fecistis: si ista, cujuscumque modi sint, quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vestris otium praebere voltis; expergiscimini aliquando, et capessite rempublicam. Non agitur de vectigalibus, non de sociorum injuriis: libertas et anima nostra in dubio est. Saepenumero, Patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci; saepe de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum, multosque mortalis ea caussa advorsos habeo: qui mihi atque animo meo nullius

umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubidini malefacta condonabam. Sed, ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen respublica firma opulentia neglegentiam tolerabat. Nunc vero non id agitur, bonis an malis moribus vivamus; neque quantum aut quam magnificum imperium populi Romani: sed, cujus haec cumque modi nostra, an nobiscum una hostium, futura sint. Hic mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat? jam pridem equidem nos vera rerum vocabula amisimus; quia bona aliena largiri liberalitas, malarum rerum audacia fortitudo vocatur: eo respublica in extremo sita. Sint sane, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis, sint misericordes in furibus aerarii: ne illis sanguinem nostrum largiantur, et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnis perditum eant. Bene et composite C. Caesar paullo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit, falsa, credo, existumans, quae de inferis memorantur; diverso itinere malos a bonis loca tetra, inculta, foeda atque formidolosa, habere. Itaque censuit, PECUNIAS EORUM PUBLICANDAS, IPSOS PER MUNICIPIA IN CUSTODIIS HABENDOS; videlicet timens, ne, si Romae sint, aut a popularibus conjurationis, aut a multitudine conducta, per vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantummodo in urbe, et non per totam Italiam, sint; aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes minores. Quare vanum equidem

hoc consilium, si periculum ex illis metuit: sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis refert mihi atque vobis timere. Quare, cum de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus conjuratis decernere. Quanto vos attentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit: si paullulum modo vos languere viderint, jam omnes feroces aderunt. Nolite existumare, majores nostros armis rempublicam ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcherrumam eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, praeterea armorum atque equorum, major nobis copia quam illis. Sed alia fuere, quae illos magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria, foris justum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto neque lubidini obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam; publice egestatem, privatim opulentiam: laudamus divitias, sequimur inertiam; inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum; ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis: eo fit, ut impetus fiat in vacuam rempublicam. Sed ego haec omitto. Conjuravere nobilissumi cives patriam incendere: Gallorum gentem infestissumam nomini Romano ad bellum arcessunt: dux hostium supra caput est: vos cunctamini etiam nunc, quid intra moenia adprehensis hostibus fa-

ciatis. Misereamini censeo; deliquere homines adolescentuli per ambitionem; atque etiam armatos dimittatis. Nae ista vobis mansuetudo, et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. Scilicet res aspera est, sed vos non timetis eam. Immo vero maxume; sed inertia et mollitia animi, alius alium, exspectantes cunctamini, dîs immortalibus confisi, qui hanc rempublicam in maxumis saepe periculis servavere. Non votis, neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur: vigilando, agendo, bene consulendo prospera omnia cedunt: ubi secordiae te atque ignaviae tradideris, nequidquam deos implores; irati infestique sunt. Apud majores nostros T. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverat, necari jussit; atque ille egregius adolescens immoderatae fortitudinis morte poenas dedit: vos, de crudelissumis parricidis quid statuatis, cunctamini. Videlicet vita cetera eorum huic sceleri obstat. Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae, si dîs aut hominibus umquam ullis pepercit: ignoscite Cethegi adolescentiae, nisi iterum patriae bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Coepario, loquar? quibus si quidquam umquam pensi fuisset, non ea consilia de republica habuissent. Postremo, Patres conscripti, si mehercule peccato locus esset, facile paterer, vos ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis; sed undique circumventi sumus. Ca-

tilina cum exercitu faucibus urget: alii intra moenia in sinu urbis sunt hostes: neque parari neque consuli quidquam occulte potest; quo magis properandum. Quare ita ego censeo: cum nefario consilio sceleratorum civium respublica in maxuma pericula venerit, hique indicio T. Volturcii, et legatorum Allobrogum, convicti, confessique sint, caedem, incendia, alia foeda atque crudelia facinora in civis patriamque paravisse; de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium, more majorum supplicium sumendum."

LIII. Postquam Cato adsedit, consulares omnes, itemque senatus magna pars, sententiam ejus laudant, virtutem animi ad coelum ferunt; alii alios increpantes timidos vocant; Cato magnus atque clarus habetur; senati decretum fit, sicuti ille censuerat. Sed mihi, multa legenti, multa audienti, quae populus Romanus domi militiaeque, mari atque terra, praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae res maxume tanta negotia sustinuisset. Sciebam, saepenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse: cognoveram, parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus; ad hoc, saepe fortunae violentiam toleravisse; facundia Graecos, gloria belli Gallos, ante Romanos fuisse. Ac mihi, multa agitanti, constabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse; eoque factum, uti divi-

tias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed, postquam luxu atque desidia civitas corrupta est, rursus respublica magnitudine sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat; ac, sicuti effoeta parentium, multis tempestatibus haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed, memoria mea, ingenti virtute, divorsi moribus fuere viri duo, M. Cato, et C. Caesar; quos, quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

LIV. Igitur his genus, aetas, eloquentia, prope aequalia fuere; magnitudo animi par, item gloria; sed alia alii. Caesar beneficiis ac munificentia magnus habebatur; integritate vitae Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus: huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando, sublevando, ignoscendo; Cato nihil largiundo gloriam adeptus. In altero miseris perfugium; in altero malis pernicies: illius facilitas, hujus constantia laudabatur. Postremo Caesar in animum induxerat laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus, sua neglegere; nihil denegare, quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiae, decoris, sed maxume severitatis, erat. Non divitiis cum divite, neque factione

cum factioso; sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat: esse, quam videri, bonus malebat. Ita, quo minus gloriam petebat, eo magis sequebatur.

LV. Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul optumum factum ratus, noctem, quae instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, triumviros, quae supplicium postulabat, parare jubet: ipse, dispositis praesidiis, Lentulum in carcerem deducit: idem fit ceteris per praetores. Est locus in carcere, quod Tullianum adpellatur, ubi paullulum escenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes, atque insuper camera, lapideis fornicibus vincta: sed incultu, tenebris, odore, foeda atque terribilis ejus facies est. In eum locum postquam demissus Lentulus, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fregere. Ita ille patricius, ex clarissuma gente Corneliorum, qui consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitúm vitae invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Coepario, eodem modo supplicium sumtum.

LVI. Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam et ipse adduxerat, et Manlius habuerat, duas legiones instituit; cohortes pro numero militum complet: deinde, ut quisque voluntarius,

aut ex sociis, in castra venit, aequaliter distribuerat; ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, cum initio non amplius duobus millibus habuisset. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos, aut lanceas, alii praeacutas sudes portabant. Sed, postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montes iter facere, ad urbem modo, modo in Galliam versus, castra movere; hostibus occasionem pugnandi non dare; sperabat prope diem sese habiturum, si Romae socii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cujus initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus conjurationis fretus; simul alienum suis rationibus [existumans,] videri caussam civium cum servis fugitivis communicavisse.

LVII. Sed, postquam in castra nuncius pervenit, Romae conjurationem patefactam, de Lentulo, Cethego, ceteris, quos supra memoravi, supplicium sumtum; plerique, quos ad bellum spes rapinarum, aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur; reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit, eo consilio, uti per tramites occulte perfugerent in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae supra diximus, Catilinam agitare.

Igitur, ubi iter ejus ex perfugis cognovit, castra propere movet, ac sub ipsis radicibus montium consedit, qua illi descensus erat [in Galliam properanti]. Neque tamen Antonius procul aberat; utpote qui magno exercitu, locis aequioribus, expeditus, in fuga sequeretur. Sed Catilina, postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res adversas, neque fugae, neque praesidii ullam spem; optumum factum ratus, in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quamprimum confligere. Itaque, concione advocata, hujuscemodi orationem habuit:

LVIII. "Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere; neque ex ignavo strenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cujusque animo audacia natura, aut moribus, inest, tanta in bello patere solet: quem neque gloria, neque pericula excitant, nequidquam hortere; timor animi auribus obficit. Sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi; simul uti caussam consilii aperirem. Scitis equidem, milites, secordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi cladem nobisque attulerit; quoque modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc quo in loco res nostrae sint, juxta mecum omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter a Gallia, obstant: diutius in his locis esse, si maxume

animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet. Quocumque ire placet, ferro iter aperiundum est. Quapropter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis ; et, cum proelium inibitis, memineritis, vos divitias, decus, gloriam, praeterea libertatem atque patriam, in dextris portare. Si vincimus, omnia nobis tuta, commeatus abunde, coloniae atque municipia patebunt : sin metu cesserimus, eadem illa advorsa fiunt : neque locus, neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impendet : nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus : illis supervacaneum est pugnare pro potentia paucorum. Quo audacius adgredimini, memores pristinae virtutis. Licuit nobis, cum summa turpitudine, in exilio aetatem agere : potuistis nonnulli Romae, amissis bonis, alienas opes exspectare. Quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec sequi decrevistis. Si relinquere voltis, audacia opus est : nemo, nisi victor, pace bellum mutavit. Nam in fuga salutem sperare, cum arma, quîs corpus tegitur, ab hostibus averteris, ea vero dementia est. Semper in proelio maxumum est periculum, qui maxume timent : audacia pro muro habetur. Cum vos considero, milites, et cum facta vestra aestumo, magna me spes victoriae tenet. Animus, aetas, virtus vestra, hortantur ; praeterea necessitudo, quae etiam timidos fortis facit. Nam, multitudo hostium ne circumve-

nire queat, prohibent angustiae. Quod si virtuti vestrae fortuna inviderit, cavete, inulti animam amittatis; neu, capti, potius, sicuti pecora, trucidemini, quam, virorum more pugnantes, cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis."

LIX. Haec ubi dixit, paullulum commoratus, signa canere jubet, atque instructos ordines in locum aequum deducit: dein, remotis omnium equis, quo militibus, exaequato periculo, animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque copiis instruit. Nam, uti planities erat inter sinistros montis, et ab dextra rupe aspera, octo cohortis in fronte constituit: reliqua signa in subsidio artius collocat. Ab his centuriones omnis lectos, et evocatos, praeterea ex gregariis militibus optumum quemque armatum, in primam aciem subducit. C. Manlium in dextera, Faesulanum quemdam in sinistra parte, curare jubet: ipse cum libertis et colonis propter aquilam adsistit, quam bello Cimbrico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At ex altera parte C. Antonius, pedibus aeger, quod proelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortis veteranas, quas tumulti caussa conscripserat, in fronte; post eas ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse, equo circumiens, unumquemque nominans adpellat, hortatur, rogat, uti meminerint, se contra latrones inermos, pro patria, pro liberis, pro aris atque

focis suis, cernere. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus, aut praefectus, aut legatus, aut praetor, cum magna gloria fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat: ea commemorando militum animos accendebat.

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis, Petreius tuba signum dat, cohortis paullatim incedere jubet: idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum, unde a ferentariis proelium committi posset, maxumo clamore cum infestis signis concurrunt; pila omittunt; gladiis res geritur. Veterani, pristinae virtutis memores, comminus acriter instare; illi haud timidi resistunt: maxuma vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie versari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere; omnia providere; multum ipse pugnare, saepe hostem ferire: strenui militis et boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, cohortem praetoriam in medios hostis inducit; eos perturbatos atque alios alibi resistentes interficit; deinde utrimque ex lateribus adgreditur. Manlius et Faesulanus in primis pugnantes cadunt. Postquam fusas copias, seque cum paucis relictum, videt Catilina, memor generis atque pristinae dignitatis, in confertissumos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur.

LXI. Sed, confecto proelio, tum vero cerneres, quanta audacia, quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere, quem quisque pugnando locum ceperat, eum, amissa anima, corpore tegebat. Pauci autem, quos cohors praetoria disjecerat, paullo diversius, sed omnes tamen adversis volneribus, conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium cadavera repertus est, paullulum etiam spirans, ferociamque animi, quam habuerat vivus, in voltu retinens. Postremo, ex omni copia, neque in proelio, neque in fuga, quisquam civis ingenuus captus : ita cuncti suae hostiumque vitae juxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adeptus : nam strenuissimus quisque aut occiderat in proelio, aut gravitur vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris visundi, aut spoliandi, gratia processerant, volventes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem, aut cognatum, reperiebant : fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum laetitia, moeror, luctus atque gaudia agitabantur.

C. CRISPI

SALLUSTII

BELLUM JUGURTHINUM.

C. CRISPI
SALLUSTII

BELLUM JUGURTHINUM.

FALSO queritur de natura sua genus humanum, quod, imbecilla atque aevi brevis, forte potius, quam virtute, regatur. Nam contra, reputando, neque majus aliud, neque praestabilius, invenias; magisque naturae industriam hominum, quam vim aut tempus, deesse. Sed dux atque imperator vitae mortalium animus est: qui, ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pollens potensque et clarus est, neque fortunae eget; quippe probitatem, industriam, alias artis bonas, neque dare, neque eripere potest. Sin, captus pravis cupidinibus, ad inertiam et voluptatis corporis pessum datus est, perniciosa lubidine paullisper usus, ubi per secordiam vires, tempus, ingenium defluxere, naturae infirmitas accusatur: suam quisque culpam auctores ad negotia transferunt. Quod si hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura, multumque etiam periculosa, petunt; neque regerentur magis,

quam regerent casus, et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni fierent.

II. Nam, uti genus hominum compositum ex anima et corpore, ita res cunctae, studiaque omnia nostra, corporis alia, alia animi naturam sequuntur. Igitur praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis, alia hujuscemodi omnia, brevi dilabuntur; at ingenii egregia facinora, sicuti anima, immortalia sunt. Postremo corporis et fortunae bonorum, ut initium, finis est: omnia orta occidunt, et aucta senescunt: animus incorruptus, aeternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta, neque ipse habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam aetatem agunt; ceterum ingenium, quo neque melius, neque amplius, aliud in natura mortalium est, incultu atque secordia torpescere sinunt; cum praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

III. Verum ex his magistratus et imperia, postremo omnis cura rerum publicarum, minume mihi hac tempestate cupiunda videntur: quoniam neque virtuti honos datur; neque illi, quibus per fraudem jus fuit, tuti, aut eo magis honesti sunt. Nam vi quidem regere patriam, aut parentes, quamquam et possis, et delicta corrigas, tamen importunum est;

cum praesertim omnes rerum mutationes caedem, fugam, aliaque hostilia portendant: frustra autem niti, neque aliud fatigando, nisi odium, quaerere, extremae dementiae est; nisi forte quem inhonesta et perniciosa lubido tenet, potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

IV. Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in primis magno usui est memoria rerum gestarum: cujus de virtute quia multi dixere, praetereundum puto; simul, ne, per insolentiam, quis existumet, memet, studium laudando, extollere. Atque ego credo fore qui, quia decrevi procul a republica aetatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae imponant: certe, quibus maxuma industria videtur salutare plebem, et conviviis gratiam quaerere. Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratus adeptus sum, et quales viri idem adsequi nequiverint, et postea quae genera hominum in senatum pervenerint; profecto existumabunt, me magis merito, quam ignavia, judicium animi mutavisse, majusque commodum ex otio meo, quam ex aliorum negotiis, reipublicae venturum. Nam saepe audivi, Q. Maxumum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros solitos ita dicere, cum majorum imagines intuerentur, vehementissume sibi animum ad virtutem accendi. Scilicet non ceram illam, neque figuram, tantam

vim in sese habere; sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit. At, contra, quis est omnium his moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate neque industria, cum majoribus suis contendat? etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia potius [quam bonis artibus] ad imperia et honores nituntur: proinde quasi praetura et consulatus, atque alia omnia hujuscemodi, per se ipsa clara magnificaque sint, ac non perinde habeantur, ut eorum, qui sustinent, virtus est. Verum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis morum piget taedetque: nunc ad inceptum redeo.

V. Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Jugurtha, rege Numidarum, gessit: primum, quia magnum et atrox, variaque victoria, fuit: dein, quia tum primum superbiae nobilitatis obviam itum est; quae contentio divina et humana cuncta permiscuit, eoque vecordiae processit, uti studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. Sed, priusquam hujuscemodi rei initium expedio, pauca supra repetam; quo ad cognoscendum omnia illustria magis, magisque in aperto, sint. Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal, post magnitudinem nominis Romani,

Italiae opes maxume adtriverat, Masinissa, rex Numidarum, in amicitia receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat; ob quae, victis Carthaginiensibus, et capto Syphace, cujus in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus, quascumque urbis et agros manu ceperat, regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis permansit: imperii vitaeque ejus finis idem fuit. Dein Micipsa, filius, regnum solus obtinuit, Mastanabale et Gulussa, fratribus, morbo absumtis. Is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit; Jugurthamque, Mastanabalis, fratris, filium, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum reliquerat, eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit.

VI. Qui, ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo maxume ingenio validus, non se luxu neque inertiae corrumpendum dedit; sed, uti mos gentis illius est, equitare, jaculari, cursu cum aequalibus certare: et, cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus, aut in primis, ferire: plurimum facere, minumum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans virtutem Jugurthae regno suo gloriae fore; tamen, postquam hominem adolescen-

tem, exacta sua aetate, parvis liberis, magis magisque crescere intellegit, vehementer negotio permotus, multa cum animo suo volvebat. Terrebat natura mortalium, avida imperii, et praeceps ad explendam animi cupidinem: praeterea opportunitas suaeque et liberorum aetatis, quae etiam mediocris viros spe praedae transvorsos agit: ad hoc studia Numidarum, in Jugurtham accensa; ex quibus, si talem virum interfecisset, ne qua seditio, aut bellum oriretur, anxius erat.

VII. His difficultatibus circumventus, ubi videt, neque per vim, neque insidiis, opprimi posse hominem tam acceptum popularibus; quod erat Jugurtha manu promtus, et adpetens gloriae militaris, statuit eum objectare periculis, et eo modo fortunam tentare. Igitur bello Numantino Micipsa, cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel ostentando virtutem, vel hostium saevitia, facile occasurum, praefecit Numidis quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit. Nam Jugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator, et morem hostium cognovit; multo labore, multaque cura, praeterea modestissume parendo, et saepe obviam eundo periculis, in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maxumo terrori esset.

Ac sane, quod difficillumum in primis est, et proelio strenuus erat, et bonus consilio : quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre plerumque solet. Igitur imperator omnis fere res asperas per Jugurtham agere, in amicis habere, magis magisque in dies amplecti ; quippe cujus neque consilium, neque inceptum ullum frustra erat. Huc accedebat munificentia animi, et ingenii sollertia, quîs rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia conjunxerat.

VIII. Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures, novi atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant, factiosi, domi potentes, apud socios clari magis, quam honesti : qui Jugurthae non mediocrem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore, uti solus imperii Numidiae potiretur : in ipso maxumam virtutem, Romae omnia venalia esse. Sed, postquam, Numantia deleta, P. Scipio dimittere auxilia, ipse revorti domum decrevit ; donatum atque laudatum magnifice pro concione, Jugurtham in praetorium abduxit, ibique secreto monuit, uti potius publice, quam privatim, amicitiam populi R. coleret, neu quibus largiri insuesceret ; periculose a paucis emi, quod multorum esset : si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam, et regnum venturum ; sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipitem casurum.

IX. Sic locutus, cum litteris, quas Micipsae redderet, dimisit. Earum sententia haec erat: "Jugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit; quam rem tibi certo scio gaudio esse: nobis ob merita carus est: uti idem senatui sit et populo Romano, summa ope nitemur. Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor: en habes virum dignum te, atque avo suo, Masinissa." Igitur rex, ubi, quae fama acceperat, ex litteris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute viri, tum gratia permotus, flexit animum suum, et Jugurtham beneficiis vincere adgressus est; statimque adoptavit, et testamento pariter cum filiis heredem instituit. Sed ipse paucos post annos, morbo atque aetate confectus, cum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis et cognatis, item Adherbale et Hiempsale, filiis, dicitur hujuscemodi verba cum Jugurtha habuisse:

X. "Parvum ego, Jugurtha, te, amisso patre, sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi; existumans non minus me tibi, quam liberis, si genuissem, ob beneficia carum fore: neque ea res falsum habuit. Nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novissume, rediens Numantia, meque regnumque meum gloria honoravisti: tua virtute nobis Romanos ex amicis amicissumos fecisti: in Hispania nomen familiae renovatum: postremo, quod difficillumum inter mortalis, gloria invidiam vicisti,

Nunc, quoniam mihi natura vitae finem facit, per hanc dextram, per regni fidem moneo obtestorque, uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas; neu malis alienos adjungere, quam sanguine conjunctos retinere. Non exercitus neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos neque armis cogere, neque auro parare queas: officio et fide pariuntur. Quis autem amicior, quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis; sin mali, imbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Jugurtha, qui aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet. Nam in omni certamine, qui opulentior est, etiam si accipit injuriam, quia plus potest, facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite, observate talem hunc virum, imitamini virtutem, et enitimini, ne ego meliores liberos sumsisse videar, quam genuisse."

XI. Ad ea Jugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat, et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis diebus moritur. Postquam illi more regio justa magnifice fecerant, reguli in unum convenere, uti inter se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minumus ex illis, natura ferox, etiam

antea ignobilitatem Jugurthae [quia materno genere impar erat] despiciens, dextra Adherbalem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Jugurtha foret. Dein tamen, uti aetati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi, cum multa de administrando imperio dissererent, Jugurtha inter alias res jacit, oportere quinquennii consulta omnia et decreta rescindi; nam per ea tempora, confectum annis, Micipsam parum animo valuisse. Tum, idem, Hiempsal, placere sibi, respondit; nam ipsum illum tribus his proxumis [annis] adoptatione in regnum pervenisse. Quod verbum in pectus Jugurthae altius, quam quisquam ratus, descendit. Itaque ex eo tempore, ira et metu anxius, moliri, parare, atque ea modo animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quae ubi tardius procedunt, neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

XII. Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros, finisque imperii singulis constitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris, alius alio, concessere. Sed Hiempsal in oppido Thirmida forte ejus domo utebatur, qui, proxumus lictor Jugurthae, carus

acceptusque semper fuerat; quem ille, casu ministrum oblatum, promissis onerat, uti tamquam suam visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret; nam verae ad Hiempsalem referebantur: ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi confecit; atque, ut doctus erat, noctu Jugurthae milites introducit. Qui, postquam in aedis irrupere, diversi regem quaerere; dormientis alios, alios occursantis interficere; scrutari loca abdita, clausa effringere; strepitu et tumultu omnia miscere: cum Hiempsal interim reperitur occultans sese tugurio mulieris ancillae, quo, initio, pavidus et ignarus loci, perfugerat. Numidae caput ejus, ut jussi erant, ad Jugurtham referunt.

XIII. Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur: Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsae fuerant, metus invadit: in duas partis discedunt: plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Jugurtha quam maxumas potest copias armat; urbis partim vi, alias voluntate, imperio suo adjungit; omni Numidiae imperare parat. Adherbal, tamen etsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis; tamen, fretus multitudine militum, parabat armis contendere. Sed, ubi res ad certamen venit, victus, ex proelio profugit in provinciam, ac deinde Romam contendit. Tum

Jugurtha, patratis consiliis, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum Romanum, neque advorsus iram ejus usquam, nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua, spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et argento multo Romam mittit, quîs praecepit, uti primum veteres amicos muneribus expleant, deinde novos adquirant; postremo, quaecumque possint largiundo parare, ne cunctentur. Sed, ubi Romam legati venere, et ex praecepto regis hospitibus, aliisque, quorum ea tempestate auctoritas pollebat, magna misere; tanta commutatio incessit, uti ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Jugurtha veniret; quorum pars spe, alii praemio inducti, singulos ex senatu ambiundo, nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. Igitur, legati ubi satis confidunt, die constituto senatus utrisque datur. Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus:

XIV. "Patres conscripti, Micipsa, pater meus, moriens, praecepit, uti regnum Numidiae tantummodo procuratione existumarem meum, ceterum jus et imperium penes vos esse; simul eniterer domi militiaeque quam maxumo usui esse populo Romano; vos mihi cognatorum, vos in adfinium locum ducerem: si ea fecissem, in vestra amicitia exercitum, divitias, munimenta regni habere. Quae cum [praecepta parentis mei] agitarem, Jugurtha, homo om-

nium quos terra sustinet sceleratissimus, contemto imperio vestro, Masinissae me nepotem, et jam ab stirpe socium et amicum populo Romano, regno fortunisque omnibus expulit. Atque ego, Patres conscripti, quoniam eo miseriarum venturus eram, vellem potius ob mea, quam ob majorum beneficia, posse auxilium petere; ac maxume deberi mihi a populo Romano, quibus non egerem; secundum ea, si desideranda erant, uti debitis uterer. Sed, quoniam parum tuta per se ipsa probitas, neque mihi in manu fuit, Jugurtha qualis foret; ad vos confugi, Patres conscripti, quibus, quod miserrumum, cogor prius oneri, quam usui, esse. Ceteri reges, aut bello victi, in amicitiam a vobis recepti, aut in suis dubiis rebus societatem vestram adpetiverunt: familia nostra cum populo Romano bello Carthaginiensi amicitiam instituit; quo tempore magis fides ejus, quam fortuna, petenda erat. Quorum progeniem vos, Patres conscripti, nolite pati frustra a vobis auxilium petere. Si ad impetrandum nihil caussae haberem praeter miserandam fortunam; quod, paullo ante rex, genere, fama, atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops, alienas opes exspecto; tamen erat majestatis Romani populi prohibere injuriam, neque cujusquam regnum per scelus crescere. Verum ego his finibus ejectus sum, quos majoribus meis populus Romanus dedit; unde pater et avus una vobiscum expulere Syphacem et Carthagi-

nienses. Vestra beneficia erepta sunt, Patres conscripti : vos in mea injuria despecti estis. Eheu me miserum ! Huccine, Micipsa pater, beneficia evasere, uti, quem tu parem cum liberis, regnique participem, fecisti, is potissumum stirpis tuae exstinctor sit? Nunquamne ergo familia nostra quieta erit ? semperne in sanguine, ferro, fuga, versabimur? Dum Carthaginienses incolumes fuere, jure omnia saeva patiebamur : hostes ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis ejecta, laeti pacem agitabamus ; quippe quîs hostis nullus, nisi forte quem jussissetis. Ecce autem ex improviso Jugurtha, intoleranda audacia, scelere atque superbia sese ecferens, fratre meo, atque eodem propinquo suo, interfecto, primum regnum ejus sceleris sui praedam fecit : post, ubi me îsdem dolis nequit capere, nihil minus, quam vim, aut bellum, exspectantem, in imperio vestro, sicuti videtis, extorrem patria, domo, inopem, et coopertum miseriis, effecit, ut ubivis tutius, quam in meo regno, essem. Ego sic existumabam, Patres conscripti, ut praedicantem audiveram patrem meum ; qui vestram amicitiam colerent, eos multum laborem suscipere, ceterum ex omnibus maxume tutos esse. Quod in familia nostra fuit, praestitit, uti in omnibus bellis vobis adessent : nos uti per otium tuti simus, in manu vestra est, Patres conscripti. Pater nos duos fratres reliquit ; tertium Jugurtham, beneficiis suis ratus nobis conjunctum

ſtre: alter eorum necatus, alterius ipse ego manus impias vix effugi. Quid agam? quo potissumum infelix accedam? Generis praesidia omnia exstincta sunt: pater, uti necesse erat, naturae concessit: fratri, quem minume decuit, propinquus per scelus vitam eripuit: adfines, amicos, propinquos ceteros, alium alia clades oppressit: capti ab Jugurtha, pars in crucem acti, pars bestiis objecti; pauci, quibus relicta anima, clausi in tenebris, cum moerore et luctu, morte graviorem vitam exigunt. Si omnia, quae aut amisi, aut ex necessariis advorsa facta sunt, incolumia manerent, tamen, si quid ex improviso accidisset, vos implorarem, Patres conscripti, quibus, pro magnitudine imperii, jus et injurias omnis curae esse decet. Nunc vero, exsul patria, domo, solus, et omnium honestarum rerum egens, quo accedam, aut quos adpellem? nationesne, an reges, qui omnes familiae nostrae ob vestram amicitiam infesti sunt? An quoquam adire licet, ubi non majorum meorum hostilia monumenta plurima? aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit? Postremo Masinissa nos ita instituit, Patres conscripti, ne quem coleremus, nisi populum Romanum, ne societates, ne foedera nova acciperemus: abunde magna praesidia nobis in vestra amicitia fore: si huic imperio fortuna mutaretur, una nobis occidendum esse. Virtute ac dis volentibus magni estis et opulenti: omnia secunda et obedientia sunt: quo faci-

lius sociorum injurias curare licet. Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Jugurthae, parum cognita, transvorsos agat: quos ego audio maxuma ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne quid de absente, incognita caussa, statuatis: fingere me verba, fugam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod utinam illum, cujus impio facinore in has miserias projectus sum, eadem haec simulantem videam; et aliquando aut apud vos, aut apud deos immortalis, rerum humanarum cura oriatur: nae ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excruciatus, impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, mearumque miseriarum gravis poenas reddet. Jam, jam, frater, animo meo carissume, quamquam immaturo, et unde minume decuit, vita erepta est; tamen laetandum magis, quam dolendum, puto casum tuum; non enim regnum, sed fugam, exsilium, egestatem, et omnis has, quae me premunt, aerumnas, cum anima simul amisisti. At ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum praebeo, incertus quid agam; tuasne injurias persequar, ipse auxilii egens, an regno consulam, cujus vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet. Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset, neu vivere contemtus viderer, si, defessus malis, injuriae concessissem. Nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore. Patres conscripti, per, vos, liberos atque parentes, per ma-

jestatem populi R. subvenite misero mihi ; ite obviam injuriae ; nolite pati regnum Numidiae, quod vestrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae tabescere."

XV. Postquam rex finem loquendi fecit, legati Jugurthae, largitione magis, quam caussa, freti, paucis respondent : Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum : Adherbalem, ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri, quod injuriam facere nequivisset : Jugurtham ab senatu petere, ne alium putarent, ac Numantiae cognitus esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent. Deinde utrique curia egrediuntur. Senatus statim consulitur : fautores legatorum, praeterea magna pars, gratia depravati, Adherbalis dicta contemnere, Jugurthae virtutem extollere laudibus ; gratia, voce, denique omnibus modis, pro alieno scelere et flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur. At, contra, pauci, quibus bonum et aequum divitiis carius, subveniundum Adherbali, et Hiempsalis mortem severe vindicandam censebant : sed ex omnibus maxume Aemilius Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus, avidus potentiae, honoris, divitiarum ; ceterum vitia sua callide occultans. Is, postquam videt regis largitionem famosam impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consueta lubidine continuit.

XVI. Vicit tamen in senatu pars illa, qui vero pretium aut gratiam anteferebant. Decretum fit, UTI DECEM LEGATI REGNUM, QUOD MICIPSA OBTINUERAT, INTER JUGURTHAM ET ADHERBALEM DIVIDERENT: cujus legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus, et tum in senatu potens, quia, consul, C. Gracco et M. Fulvio Flacco interfectis, acerrume victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Jugurtha, tametsi Romae in amicis habuerat, tamen adcuratissume recepit: dando et pollicitando perfecit, uti fama, fide, postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferret. Reliquos legatos eadem via adgressus, plerosque capit: paucis carior fides, quam pecunia, fuit. In divisione, quae pars Numidiae Mauritaniam adtingit, agro, viris, opulentior, Jugurthae traditur: illam alteram, specie, quam usu, potiorem, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

XVII. Res postulare videtur Africae situm paucis exponere, et eas gentis, quibuscum nobis bellum, aut amicitia fuit, adtingere. Sed, quae loca et nationes ob calorem, aut asperitatem, item solitudines, minus frequentata sunt, de îs haud facile compertum narraverim: cetera quam paucissumis absolvam. In divisione orbis terrae plerique in partem tertiam Africam posuere: pauci, tantummodo Asiam et Europam esse; sed Africam in Europa. Ea finis

habet, ab occidente, fretum nostri maris et oceani; ab ortu solis, declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolae adpellant. Mare saevum, importuosum: ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus: coelo, terra, penuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro, aut bestiis, interiere: nam morbus haud saepe quemquam superat. Ad hoc malefici generis plurima animalia. Sed, qui mortales initio Africam habuerint, quique postea accesserint, aut quomodo inter se permixti sint: quamquam ab ea fama, quae plerosque obtinet, diversum est; tamen, uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere cultores ejus terrae putant, quam paucissumis dicam. Ceterum fides ejus rei penes auctores erit.

XVIII. Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi, inculti; quîs cibus erat caro ferina, atque humi pabulum, uti pecoribus. Hi neque moribus, neque lege, neque imperio cujusquam, regebantur: vagi, palantes, qua nox coëgerat, sedes habebant. Sed, postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit, exercitus ejus, compositus ex variis gentibus, amisso duce, ac passim multis, sibi quîque, imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero Medi, Persae et Armeni, navibus in Afri-

cam transvecti, proxumos nostro mari locos occupavere. Sed Persae intra oceanum magis: iique alveos navium inversos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi, aut mutandi, copia erat: mare magnum et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatim per connubia Gaetulos miscuere: et, quia saepe tentantes agros, alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi Numidas adpellavere. Ceterum adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae, sunt. Medis autem et Armenis accessere Libyes (nam hi propius mare Africum agitabant; Gaetuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus) hique mature oppida habuere; nam, freto divisi ab Hispania, mutare res inter se instituerant. Nomen eorum paullatim Libyes corrupere, barbara lingua Mauros pro Medis adpellantes. Sed res Persarum brevi adolevit; ac postea nomine Numidae, propter multitudinem a parentibus digressi, possidere ea loca, quae proxume Carthaginem Numidia adpellatur. Dein utrique, alteris freti, finitumos armis aut metu sub imperium cogere, nomen gloriamque sibi addidere; magis hi, qui ad nostrum mare processerant, quia Libyes, quam Gaetuli, minus bellicosi: denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis possessa est: victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

XIX. Postea Phoenices, alii multitudinis domi minuendae gratia, pars imperii cupidine, sollicitata plebe, et aliis novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim, aliasque urbis, in ora maritima condidere: haeque, brevi multum auctae, pars originibus praesidio, aliae decori fuere: nam de Carthagine silere melius puto, quam parum dicere, quoniam alio properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari, prima Cyrene est, colonia Thereôn, ac deinceps duae Syrtes, interque eas Leptis: dein Philenôn arae, quem Aegyptum versus finem imperii habuere Cathaginienses: post aliae Punicae urbes. Cetera loca usque ad Mauretaniam Numidae tenent: proxume Hispaniam Mauri sunt: super Numidiam Gaetulos accepimus partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare; post eos Aethiopas esse; dein loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Jugurthino pleraque ex Punicis oppida, et finis Carthaginiensium, quos novissume habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat: Gaetulorum magna pars, et Numidia usque ad flumen Mulucham, sub Jugurtha erant: Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen cetera ignarus populi Romani; itemque nobis neque bello, neque pace, antea cognitus. De Africa et ejus incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

XX. Postquam, regno diviso, legati Africa discessere, et Jugurtha contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese videt ; certum ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse, simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paullo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer, bellicosus: at is, quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus injuriae, metuens magis, quam metuendus. Igitur ex improviso finis ejus cum magna manu invasit, multos mortalis cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit ; dein cum omni multitudine in regnum suum convertit, existumans, dolore permotum, Adherbalem injurias suas manu vindicaturum, eamque rem belli caussam fore. At ille, quod neque se parem armis existumabat, et amicitia populi Romani magis, quam Numidis, fretus erat, legatos ad Jugurtham de injuriis questum misit : qui tametsi contumeliosa dicta retulerant, prius tamen omnia pati decrevit, quam bellum sumere, quia, tentatum antea, secus cesserat. Neque tamen eo magis cupido Jugurthae minuebatur ; quippe qui totum ejus regnum animo jam invaserat. Itaque non, ut antea, cum praedatoria manu, sed magno exercitu comparato, bellum gerere coepit, et aperte totius Numidiae imperium petere. Ceterum, qua pergebat, urbis, agros

vastare, praedas agere ; suis animum, terrorem hostibus augere.

XXI. ADHERBAL, ubi intellegit, eo processum, uti regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum, necessario copias parat, et Jugurthae obvius procedit. Interim haud longe a mari prope Cirtam oppidum utriusque consedit exercitus : et, quia die extremum erat, proelium non inceptum. Ubi plerumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine, milites Jugurthini, signo dato, castra hostium invadunt ; semisomnos partim, alios arma sumentes, fugant funduntque : Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit, et, ni multitudo togatorum fuisset, quae Numidas insequentes moenibus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret. Igitur Jugurtha oppidum circumsedit, vineis turribusque et machinis omnium generum expugnare adgreditur ; maxume festinans tempus legatorum antecapere, quos ante proelium factum Romam ab Adherbale missos audiverat. Sed, postquam senatus de bello eorum accepit, [tres adolescentes] in Africam legantur, qui ambo reges adeant, senatus populique Romani verbis nuncient, velle et censere, eos ab armis discedere ; de controversiis suis jure potius, quam bello, disceptare ; ita seque illisque dignum fore.

XXII. LEGATI in Africam maturantes veniunt, eo magis, quod Romae, dum proficisci parant, de proelio facto et oppugnatione Cirtae audiebatur: sed is rumor clemens erat. Quorum Jugurtha accepta oratione respondit, sibi neque majus quidquam, neque carius, auctoritate senati: ab adolescentia ita enisum, uti ab optumo quoque probaretur: virtute, non militia, P. Scipioni, summo viro, placuisse; ob easdem artis ab Micipsa, non penuria liberorum, in regnum adoptatum: ceterum, quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum injuriam minus tolerare: Adherbalem dolis vitae suae insidiatum; quod ubi comperisset, sceleri obviam isse: populum Romanum neque recte, neque pro bono, facturum, si ab jure gentium sese prohibuerint: postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum. Ita utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi copia non fuit.

XXIII. JUGURTHA, ubi eos Africa discessisse ratus est, neque propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest; vallo atque fossa moenia circumdat, turris exstruit, easque praesidiis firmat: praeterea dies, noctes, aut per vim, aut dolis tentare; defensoribus moenium praemia modo, modo formidinem ostentare; suos hortando ad virtutem erigere; prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infes-

tum, auxilii spem nullam, penuria rerum necessariarum bellum trahi non posse ; ex his, qui una Cirtam profugerant, duo maxume impigros delegit, eos multa pollicendo, ac miserando casum suum, confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proxumum mare, dein Romam, pergerent.

XXIV. Numidae paucis diebus jussa efficiunt : litterae Adherbalis in senatu recitatae, quarum sententia haec fuit : " Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, Patres conscripti, sed vis Jugurthae subigit : quem tanta lubido exstinguendi me invasit, uti neque vos, neque deos immortalis, in animo habeat ; sanguinem meum, quam omnia, malit. Itaque quintum jam mensem, socius et amicus populi Romani, armis obsessus teneor : neque mihi Micipsae patris beneficia, neque vestra decreta auxiliantur : ferro, an fame acrius urguear, incertus sum. Plura de Jugurtha scribere, dehortatur fortuna mea : etiam antea expertus sum, parum fidei miseris esse: nisi tamen intellego, illum supra, quam ego sum, petere, neque simul amicitiam vestram, et regnum meum sperare : utrum gravius existumet, nemini occultum est. Nam initio occidit Hiempsalem, fratrem meum ; dein patrio regno me expulit :——quae sane fuerint nostrae injuriae, nihil ad vos. Verum nunc vestrum regnum armis tenet : me, quem imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet : legatorum verba quanti fe-

cerit, pericula mea declarant. Quid reliquum, nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego quidem vellem, et haec quae scribo, et quae antea in senatu questus sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret. Sed, quoniam eo natus sum, ut Jugurthae scelerum ostentui essem, non jam mortem neque aerumnas, tantummodo inimici imperium, et cruciatus corporis, deprecor. Regno Numidiae, quod vestrum est, uti lubet, consulite: me ex manibus impiis eripite, per majestatem imperii, per amicitiae fidem; si ulla apud vos memoria avi mei, Masinissae."

XXV. His litteris recitatis, fuere, qui exercitum in Africam mittendum censerent, et quam primum Adherbali subveniundum; de Jugurtha interim uti consuleretur, quoniam non paruisset legatis. Sed ab îsdem regis fautoribus summa ope enisum, ne decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia devictum. Legantur tamen in Africam majores natu, nobiles, amplis honoribus: in quîs M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis, et tum senati princeps. Hi, quod in invidia res erat simul, et ab Numidis obsecrati, triduo navim escendere: dein brevi Uticam adpulsi, litteras ad Jugurtham mittunt, quam ocissume ad provinciam accedat; seque ad eum ab senatu missos. Ille, ubi accepit, homines claros, quorum

auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse; primo commotus, metu atque lubidine divorsus agitabatur. Timebat iram senati [ni paruisset legatis]: pórro animus, cupidine caecus, ad inceptum scelus rapiebat. Vicit tamen in avido ingenio pravum consilium. Igitur, exercitu circumdato, summa vi Cirtam irrumpere nititur, maxume sperans, diducta manu hostium, aut vi aut dolis sese casum victoriae inventurum. Quod ubi secus procedit, neque quod intenderat efficere potest, uti prius, quam legatos conveniret, Adherbalis potiretur; ne amplius morando Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac, tamen etsi senati verbis minae graves nunciabantur, quod oppugnatione non desisteret, multa tamen oratione consumta, legati frustra discessere.

XXVI. Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum virtute moenia defensabantur, confisi, deditione facta, propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Jugurthae tradat; tantum ab eo vitam paciscatur, de ceteris senatui curae fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Jugurthae rebatur; quia penes eosdem, si advorsaretur, cogendi potestas erat, ita, uti censuerant Italici, deditionem facit. Jugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat: dein

omnis puberes, Numidas et negotiatores promiscue, uti quisque armatis obvius, interfecit.

XXVII. Quod postquam Romae cognitum, et res in senatu agitari coepta, îdem illi ministri regis interpellando, ac saepe gratia, interdum jurgiis trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac, ni C. Memmius, tribunus plebis designatus, vir acer, et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset, id agi, uti per paucos factiosos Jugurthae scelus condonaretur, profecto ómnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa erat: tanta vis gratiae, atque pecuniae regis. Sed, ubi senatus delicti conscientia populum timet, lege Sempronia provinciae futuris consulibus Numidia atque Italia decretae: consules declarantur P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius: Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit: deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur: stipendium, alia, quae bello usui forent, decernuntur.

XXVIII. At Jugurtha, contra spem nuncio accepto, quippe cui, Romae omnia venum ire, in animo haeserat; filium, et cum eo duo familiaris, ad senatum legatos mittit: hisque, ut illis, quos Hiempsale interfecto miserat, praecepit, omnis mortalis pecunia adgrediantur. Qui postquam Romam adventabant, senatus a Bestia consultus, placeretne le-

gatos Jugurthae recipi moenibus: iique decrevere, nisi regnum, ipsumque, deditum venissent, uti in diebus [proxumis] decem Italia decederent. Consul Numidis ex senati decreto nunciari jubet: ita, infectis rebus, illi domum discedunt. Interim Calpurnius, parato exercitu, legat sibi homines nobilis, factiosos, quorum auctoritate, quae deliquisset, munita fore sperabat: in quîs fuit Scaurus, cujus de natura et habitu supra memoravimus. Nam in consule nostro multae bonaeque artes animi et corporis erant, quas omnis avaritia praepediebat: patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissumus contra pericula et insidias. Sed legiones per Italiam Rhegium, atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam, transvectae. Igitur Calpurnius initio, paratis commeatibus, acriter Numidiam ingressus est, multos mortalis et urbis aliquot pugnando capit.

XXIX. Sed, ubi Jugurtha per legatos pecunia tentare, bellique, quod administrabat, asperitatem ostendere, coepit, animus aeger avaritia facile conversus est. Ceterum socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus: qui, tametsi a principio, plerisque ex factione ejus corruptis, acerrume regem impugnaverat; tamen, magnitudine pecuniae, a bono honestoque in pravum abstractus est. Sed Jugurtha primum tantummodo belli moram redime-

M

bat, existumans, sese aliquid interim Romae pretio, aut gratia, effecturum: postea vero quam participem negotii Scaurum acceperat, in maxumam spem adductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus praesens agere. Ceterum interea fidei caussa mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Jugurthae Vagam; cujus rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat; quoniam deditionis mora induciae agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in castra venit; ac pauca, praesenti consilio, locutus de invidia facti, atque in deditionem uti acciperetur, reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit: dein postero die, quasi per saturam exquisitis sententiis, in deditionem accipitur. Sed, uti pro consilio imperatum, elephanti triginta, pecus atque equi multi, cum parvo argenti pondere, quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

XXX. Postquam res in Africa gestas, quoque modo actae forent, fama divolgavit, Romae per omnis locos et conventus de facto consulis agitari: apud plebem gravis invidia: Patres probarentne tantum flagitium, an decretum consulis subverterent, parum constabat. Ac maxume eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a ve-

ro, bono, impediebat. At C. Memmius, cujus de libertate ingenii, et odio potentiae nobilitatis, supra diximus, inter dubitationem et moras senati, concionibus populum ad vindicandum hortari: monere, ne rempublicam, ne libertatem suam desererent: multa superba, crudelia, facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus, omni modo plebis animum accendebat. Sed, quoniam ea tempestate Memmii facundia clara pollensque fuit, decere existumavi, unam ex tam multis orationem perscribere; ac potissumum, quae in concione post reditum Bestiae hujuscemodi verbis disseruit:

XXXI. "Multa dehortantur a vobis, Quirites, ni studium reipublicae omnia superet; opes factionis, vestra patientia, jus nullum, ac maxume, quod innocentiae plus periculi, quam honoris, est. Nam illa quidem piget dicere, his annis xv. quam ludibrio fueritis superbiae paucorum; quam foede quamque inulti perierint vestri defensores; ut vobis animus ab ignavia atque secordia corruptus sit, qui ne nunc quidem, obnoxiis inimicis, exsurgitis, atque etiam nunc timetis, quibus decet terrori esse. Sed, quamquam haec talia sunt, tamen obviam ire factionis potentiae animus subigit: certe ego libertatem, quae mihi a parente tradita est, experiar: verum id frustra, an ob rem, faciam, in vestra manu situm, Quirites. Neque ego hortor, quod saepe majores vestri

fecere, uti contra injurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessione opus; necesse est, suomet ipsi more praecipites eant. Occiso Tiberio Gracco, quem regnum parare aiebant, in plebem Romanam quaestiones habitae sunt: post C. Gracci et M. Fulvii caedem item multi vestri ordinis in carcere necati sunt: utriusque cladis non lex, verum lubido eorum, finem fecit. Sed sane fuerit regni paratio plebi sua restituere: quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur, jure factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini, aerarium expilari; reges et populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere; penes eosdem et summam gloriam et maxumas divitias esse: tamen haec talia facinora impune suscepisse parum habuere; itaque postremo leges, majestas vestra, divina et humana omnia, hostibus tradita sunt. Neque eos, qui fecere, pudet aut poenitet: sed incedunt per ora vestra magnifice, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos, ostentantes: perinde, quasi honori, non praedae, habeant. Servi aere parati imperia injusta dominorum non perferunt: vos, Quirites, imperio nati, aequo animo servitutem toleratis. At qui sunt hi, qui rempublicam occupavere? homines sceleratissumi, cruentis manibus, immani avaritia, nocentissumi, îdemque superbissumi; quîs fides, decus, pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia, quaestui sunt. Pars eorum occidisse tribunos plebis, alii quaestiones injustas,

plerique caedem in vos fecisse, pro munimento habent. Ita, quam quisque pessume fecit, tam maxume tutus est : metum a scelere suo ad ignaviam vestram transtulere ; quos omnis eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere in unum coëgit : sed haec inter bonos amicitia est, inter malos factio. Quod si tam libertatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accensi sunt ; profecto neque res publica, sicuti nunc, vastaretur, et beneficia vestra penes optumos, non audacissumos, forent. Majores vestri, parandi juris et majestatis constituendae gratia, bis, per secessionem, armati Aventinum occupavere : vos pro libertate, quam ab illis accepistis, non summa ope nitemini ? atque eo vehementius, quod majus dedecus est parta amittere, quam omnino non paravisse ? Dicet aliquis, Quid igitur censes ? Vindicandum in eos, qui hosti prodidere rempublicam : non manu, neque vi, quod magis fecisse, quam illis accidisse, indignum ; verum quaestionibus et indicio ipsius Jugurthae : qui, si deditICIus est, profecto jussis vestris obediens erit : sin ea contemnit, scilicet existumabitis, qualis illa pax, aut deditio, ex qua ad Jugurtham scelerum impunitas, ad paucos potentis maxumae divitiae, in rempublicam damna, dedecora, pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet, et illa, quam haec tempora, magis placent, cum regna, provinciae, leges, jura, judicia, bella, paces, postremo divina et humana

omnia, penes paucos erant; vos autem, hoc est, populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere: nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat? Atque ego, tamen etsi viro flagitiosissumum existumo impune injuriam accepisse, tamen, vos hominibus sceleratissumis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, nisi misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quantum importunitatis habent, parum est impune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur; et vobis aeterna sollicitudo remanebit, cum intellegetis, aut serviundum esse, aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem, aut concordiae, quae spes? dominari illi volunt, vos liberi esse; facere illi injurias, vos prohibere: postremo sociis vestris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tam divorsis mentibus pax, aut amicitia, esse? Quare moneo hortorque, ne tantum scelus impunitum omittatis. Non peculatus aerarii factus est, neque per vim sociis ereptae pecuniae: quae, quamquam gravia, tamen consuetudine jam pro nihilo habentur. Hosti acerrumo prodita senati auctoritas, proditum imperium vestrum: domi militiaeque respublica venalis fuit. Quae nisi quaesita erunt, ni vindicatum in noxios, quid reliquum, nisi ut illis, qui ea fecere, obedientes vivamus? nam impune quae libet facere, id est regem esse. Neque ego, Quirites, hortor, ut malitis, civis

vestros perperam, quam recte, fecisse ; sed ne ignoscendo malis bonos perditum eatis. Ad hoc in republica multo praestat beneficii, quam maleficii, immemorem esse : bonus tantummodo segnior fit, ubi neglegas ; at malus improbior. Ad hoc, si injuriae non sint, haud saepe auxilii egeas."

XXXII. Haec atque alia hujuscemodi saepe dicundo Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum praetor erat, ad Jugurtham mitteretur ; interposita fide publica, Romam duceret, quo facilius, indicio regis, Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae arcessebant, delicta patefierent. Dum haec Romae geruntur, qui, in Numidia relicti a Bestia, exercitui praeerant, secuti morem imperatoris, plurima et flagitiosissuma facinora fecere. Fuere qui, auro corrupti, elephantos Jugurthae traderent : alii perfugas vendere : pars ex pacatis praedas agebant : tanta vis avaritiae in animos eorum, veluti tabes, invaserat. At Cassius, perlata rogatione a C. Memmio, ac perculsa omni nobilitate, ad Jugurtham proficiscitur ; ei, timido, et ex conscientia diffidenti rebus suis, persuadet, quo se populo Romano dedidisset, ne vim, quam misericordiam, experiri mallet. Privatim praeterea fidem suam interponit, quam ille non minoris, quam publicam, ducebat : talis ea tempestate fama de Cassio.

XXXIII. Igitur Jugurtha, contra decus regium, cultu quam maxume miserabili, cum Cassio Romam venit: ac, tamen etsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta gesserat, C. Baebium, tribunum plebis, magna mercede parat, cujus impudentia contra jus et injurias omnis munitus foret. At C. Memmius, advocata concione, quamquam regi infesta plebes erat, et pars in vincula duci jubebat, pars, ni socios sceleris aperiret, more majorum de hoste supplicium sumi; dignitati, quam irae, magis consulens, sedare motus, et animos mollire: postremo confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore. Post, ubi silentium coepit, producto Jugurtha, verba facit, Romae Numidiaeque facinora ejus memorat, scelera in patrem, fratresque, ostendit: quibus juvantibus, quibusque ministris, egerit, quamquam intellegat populus Romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere: si vera aperiret, in fide et clementia populi Romani magnam spem illi sitam: sin reticeat, non sociis saluti fore; sese suasque spes corrupturum.

XXXIV. Dein, ubi Memmius dicundi finem fecit, et Jugurtha respondere jussus est, C. Baebius, tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra diximus, regem tacere jubet: ac, tamen etsi multitudo, quae in concione aderat, vehementer accensa, terre-

bat eum clamore, voltu, saepe impetu, atque aliis omnibus, quae ira fieri amat, vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discessit; Jugurthae Bestiaeque, et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt.

XXXV. Ea erat tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos: qui, quia in dissensione regum Jugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta, et Adherbale interfecto, profugus ex Africa abierat. Huic Sp. Albinus, qui proxumo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit, Jugurtham ob scelera invidia cum metu urgueat; regnum Numidiae ab senatu petat. Avidus, consul, belli gerundi, movere, quam senescere omnia, malebat: ipsi provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quae postquam Massiva agitare coepit, neque Jugurthae in amicis satis praesidii est, quod eorum alium conscientia, alium mala fama, et timor impediebat; Bomilcari, proxumo ac maxume fido sibi, imperat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae paret, ac maxume occulte; sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exsequitur: et, per homines talis negotii artifices, itinera egressusque ejus, postremo loca atque tempora cuncta, explorat: deinde, ubi res postulabat,

insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati, paullo inconsultius Massivam adgreditur, illum obtruncat: sed ipse deprehensus, multis hortantibus, et in primis Albino consule, indicium profitetur. Fit reus magis ex aequo bonoque, quam ex jure gentium, Bomilcar, comes ejus, qui Romam fide publica venerat. At Jugurtha, manifestus tanti sceleris, non prius omisit contra verum niti, quam animum advortit, supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur, quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat; regno magis, quam vadibus, consulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumtum foret. Et ipse paucis diebus profectus est, jussus ab senatu Italia decedere. Sed, postquam Roma egressus est, fertur, saepe eo tacitus respiciens, postremo dixisse, Urbem venalem, et mature perituram, si emptorem invenerit.

XXXVI. Interim Albinus, renovato bello, commeatum, stipendium, alia, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare; ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis, aut deditione, aut quovis modo bellum conficeret. At, contra, Jugurtha trahere omnia, et alias, deinde alias morae caussas facere: polliceri deditionem, ac deinde metum simulare: in-

stanti cedere, et paullo post, ne sui diffiderent, instare : ita belli modo, modo pacis, mora consulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consilii regis existumarent, neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum secordia magis, quam dolo, crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat, Albinus, Aulo fratre in castris pro praetore relicto, Romam decessit.

XXXVII. Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atrociter respublica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis, continuare magistratum nitebantur : quae dissensio totius anni comitia impediebat. Ea mora in spem adductus, Aulus, quem pro praetore in castris relictum supra diximus, aut conficiundi belli, aut terrore exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites mense Januario ex hibernis in expeditionem evocat ; magnis itineribus, hieme aspera, pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. Quod quamquam et saevitia temporis, et opportunitate loci, neque capi, neque obsideri poterat : [nam circum murum, situm in praerupti montis extremo, planicïes limosa hiemalibus aquis paludem fecerat] tamen aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus, vineas agere, aggerem jacere, alia, quae incepto usui forent, properare.

XXXVIII. At Jugurtha, cognita vanitate atque imperitia legati, subdolus augere amentiam: missitare supplicantis legatos: ipse, quasi vitabundus, per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. Denique Aulum spe pactionis perpulit, uti, relicto Suthule, in abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur. Interea per homines callidos die noctuque exercitum tentabat: centuriones, ducesque turmarum, partim uti transfugerent, [corrumpere;] alii, signo dato, locum uti desererent: ita delicta occultiora fore. Quae postquam ex sententia instruit, intempesta nocte de improviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites Romani, tumultu perculsi insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare; trepidare omnibus locis: vis magna hostium; coelum nocte atque nubibus obscuratum; periculum anceps: postremo fugere, an manere, tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum cum duabus turmis Thracum, et paucis gregariis militibus, transiere ad regem: et centurio primi pili tertiae legionis per munitionem, quam, uti defenderet, acceperat, locum hostibus introëundi dedit: eaque Numidae cuncti irrupere. Nostri foeda fuga, plerique abjectis armis, proxumum collem occupavere. Nox atque praeda castrorum hostes, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Dein Jugurtha postero die cum Aulo in col-

loquio verba facit: tametsi ipsum cum exercitu fame, ferro, clausum tenet, tamen se, humanarum rerum memorem, si secum foedus faceret, incolumis omnis sub jugum missurum: praeterea, uti diebus decem Numidia decederet. Quae quamquam gravia et flagitii plena erant, tamen, quia mortis metu mutabant, sicuti regi libuerat, pax convenit.

XXXIX. Sed, ubi ea Romae comperta sunt, metus atque moeror civitatem invasere: pars dolere pro gloria imperii: pars, insolita rerum bellicarum, timere libertati: Aulo omnes infesti, ac maxume, qui bello saepe praeclari fuerant, quod, armatus, dedecore potius, quam manu, salutem quaesiverat. Ob ea consul Albinus, ex delicto fratris invidiam, ac deinde periculum, timens, senatum de foedere consulebat: et tamen interim exercitui supplementum scribere; ab sociis et nomine Latino auxilia arcessere: denique modis omnibus festinare. Senatus ita, uti par fuerat, decernit, SUO ATQUE POPULI INJUSSU NULLUM POTUISSE FOEDUS FIERI. Consul, impeditus a tribunis plebis, ne, quas paraverat copias, secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur: nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus, in provincia hiemabat. Postquam eo venit; quamquam persequi Jugurtham, et mederi fraternae invidiae, animus ardebat; cognitis militibus, quos, praeter fugam, soluto imperio, licentia, atque

lascivia corruperat, ex copia rerum statuit, nihil sibi agitandum.

XL. Interea Romae C. Mamilius Limetanus, tribunus plebis, rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos, quorum consilio Jugurtha senati decreta neglegisset; quique ab eo in legationibus, aut imperiis, pecunias accepissent; qui elephantos, quique perfugas tradidissent; item qui de pace, aut bello, cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur; occulte per amicos, ac maxume per homines nominis Latini, et socios Italicos, impedimenta parabant. Sed plebes, incredibile memoratu est, quam intenta fuerit, quantaque vi rogationem jusserit, decreverit, voluerit, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura reipublicae: tanta lubido in partibus. Igitur, ceteris metu perculsis, M. Scaurus, quem legatum Bestiae supra docuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam trepida etiam tum civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Sed quaestio exercita aspere violenterque ex rumore, et lubidine plebis: ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

XLI. Ceterum mos partium popularium et senati factionum, ac deinde omnium malarum artium, paucis ante annis Romae ortus, otio, et abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. Nam, ante Carthaginem deletam, populus et senatus Romanus placide modesteque inter se rempublicam tractabant : neque gloriae, neque dominationis, certamen inter civis erat : metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed, ubi illa formido mentibus discessit ; scilicet ea, quae secundae res amant, lascivia atque superbia, incessere. Ita, quod in advorsis rebus optaverant, otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem, in lubidinem vertere : sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partes abstracta sunt ; respublica, quae media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat : plebis vis, soluta, atque dispersa in multitudine, minus poterat : paucorum arbitrio belli domique agitabatur : penes eosdem aerarium, provinciae, magistratus, gloriae triumphique erant : populus militia atque inopia urguebatur ; praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant. Interea parentes aut parvi liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia sine modo modestiaque invadere, polluere, et vastare omnia ; nihil pensi, neque sancti, habere, quoad semet ipsa praecipitavit. Nam, ubi

primum [ex nobilitate] reperti sunt, qui veram gloriam injustae potentiae anteponerent, moveri civitas, et permixtio civilis, quasi discessio terrae, oriri coepit.

XLII. NAM, postquam Tiberius et C. Graccus, quorum majores Punico atque aliis bellis multum reipublicae addiderant, vindicare plebem in libertatem, et paucorum scelera patefacere, coepere ; nobilitas noxia, atque eo perculsa, modo per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Graccorum actionibus obviam ierat ; et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, tribunum alterum, alterum triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco, ferro necaverant. Et sane Graccis cupidine victoriae haud satis moderatus animus fuit. Sed bono vinci satius est, quam malo more injuriam vincere. Igitur, ea victoria, nobilitas, ex lubidine sua usa, multos mortalis ferro aut fuga exstinxit; plusque in reliquum sibi timoris, quam potentiae, addidit. Quae res plerumque magnas civitatis pessum dedit ; dum alteri alteros vincere quovis modo, et victos acerbius ulcisci, volunt. Sed, de studiis partium et omnibus civitatis moribus si singulatim, aut pro magnitudine, parem disserere, tempus, quam res, maturius deserat. Quamobrem ad inceptum redeo.

XLIII. Post Auli foedus, exercitusque nostri foedam fugam, Q. Metellus et M. Silanus, consules designati, [provincias] inter se paraverunt: Metelloque Numidia evenerat, acri viro, et, quamquam advorso populi partium, fama tamen aequabili et inviolata. Is, ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collega, ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Igitur, diffidens veteri exercitui, milites scribere, praesidia undique arcessere: arma, tela, equos, cetera instrumenta militiae parare: ad hoc commeatum affatim: denique omnia, quae bello vario, et multarum rerum egenti, usui esse solent. Ceterum ad ea patranda senati auctoritate socii nomenque Latinum, reges ultro, auxilia mittere: postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque, ex sententia omnibus rebus paratis compositisque, in Numidiam proficiscitur, magna spe civium, cum propter bonas artis, tum maxume, quod advorsum divitias animum invictum gerebat; et avaritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae, hostiumque auctae erant.

XLIV. Sed, ubi in Africam venit, exercitus ei traditur Sp. Albini pro consule, iners, imbellis, neque periculi neque laboris patiens, lingua, quam manu, promtior, praedator ex sociis, et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia habitus. Ita im-

peratori novo plus ex malis moribus sollicitudinis, quam ex copia militum auxilii, aut spei bonae, accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus comitiorum mora imminuerat, et exspectatione eventi civium animos intentos putabat, non prius bellum adtingere, quam majorum disciplina milites laborare coëgisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provincia, quantum tempus aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat: nisi cum odos, aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque more militari vigiliae deducebantur: uti cuique lubebat, ab signis aberat. Lixae permixti cum militibus die noctuque vagabantur, et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum praedas certantes agere; eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio, et aliis talibus: praeterea frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari: postremo, quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere, et alia amplius.

XLV. Sed in ea difficultate Metellum non minus, quam in rebus hostilibus, magnum et sapientem virum fuisse comperior; tanta temperantia inter ambitionem saevitiamque moderatum. Namque edicto primum adjumenta ignaviae sustulisse, ne quisquam in castris panem, aut quem alium coctum cibum,

venderet ; ne lixae exercitum sequerentur ; ne miles gregarius in castris, neve in agmine, servum aut jumentum haberet : ceteris arcte modum statuisse. Praeterea transvorsis itineribus quotidie castra movere ; juxta, ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire, vigilias crebras ponere, et ipse cum legatis circumire : item in agmine in primis modo, modo in postremis, saepe in medio, adesse, ne quispiam ordine egrederetur, uti cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo a delictis magis, quam vindicando, exercitum brevi confirmavit.

XLVI. Interea Jugurtha, ubi quae Metellus agebat, ex nunciis accepit ; simul de innocentia ejus certior Romae factus, diffidere suis rebus, ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. Sed Metello jam antea experimentis cognitum erat, genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum. Itaque legatos alium ab alio divorsos adgreditur ; ac, paullatim tentando, postquam opportunos cognovit, multa pollicendo persuadet, uti Jugurtham maxume vivum, sin id parum procedat, necatum, sibi traderent : ceterum palam, quae ex voluntate forent, regi nunciari jubet. Deinde ipse paucis diebus, intento atque

infesto exercitu, in Numidiam procedit: ubi, contra belli faciem, tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris: ex oppidis et mapalibus praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, commeatum portare, postremo omnia, quae imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter, ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere; et insidiis locum tentare. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delecta manu, apud primos erat: in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat: in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et praefectis cohortium dispertiverat, uti cum his permixti velites, quacumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Jugurtha tantus dolus, tantaque peritia locorum et militiae erat, uti, absens, an praesens, pacem, an bellum gerens, perniciosior esset, in incerto haberetur.

XLVII. Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxume celebratum; ubi et incolere et mercari consueverant Italici generis multi mortales. Huc consul, simul tentandi gratia, si paterent opportunitates loci, praesidium imposuit; praeterea imperavit frumentum, et alia, quae bello usui forent: ratus, id, quod res mo-

nebat, frequentiam negotiatorum et commeatum [juvaturum exercitum] etiam paratis rebus munimento fore. Inter haec negotia Jugurtha impensius modo legatos supplices mittere, pacem orare; praeter suam liberorumque vitam omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, consul, illectos ad proditionem, domum dimittebat: regi pacem, quam postulabat, neque abnuere, neque polliceri, et inter eas moras promissa legatorum exspectare.

XLVIII. Jugurtha, ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac se suis artibus tentari animadvortit; quippe cui verbis pax nunciabatur, ceterum re bellum asperrumum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium tentati; coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur, explorato hostium itinere, in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quas maxumas copias potest omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul; a quo aberat mons ferme millia passuum xx. tractu pari, vastus ab natura et humano cultu: sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in immensum pertinens, vestitus oleastro ac mirtetis, aliisque generibus arborum, quae humi arido atque arenoso gignuntur. Media autem planicies deserta penuria aquae, praeter flumini pro-

pinqua loca: ea, consita arbustis, pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX. Igitur in eo colle, quem transvorso itinere porrectum docuimus, Jugurtha, extenuata suorum acie, consedit: elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit, eumque edocet, quae ageret: ipse propior montem cum omni equitatu pedites dilectos collocat: dein, singulas turmas atque manipulos circumiens, monet atque obtestatur, uti, memores pristinae virtutis et victoriae, seque regnumque suum ab Romanorum avaritia defendant: cum his certamen fore, quos antea, victos, sub jugum miserint: ducem illis, non animum, mutatum: quae ab imperatore decuerint, omnia suis provisa; locum superiorem, uti prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus, manum consererent: proinde parati intentique essent, signo dato, Romanos invadere: illum diem aut omnis labores et victorias confirmaturum, aut maxumarum aerumnarum initium fore. Ad hoc viritim, ut quemque ob militare facinus pecunia aut honore extulerat, commonefacere beneficii sui, et eum ipsum aliis ostentare: postremo, pro cujusque ingenio, minitando, obtestando, alium alio modo excitare: cum interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu conspicitur: primo dubius, quidnam insolita facies ostenderet, (nam inter virgulta equi Numidae-

que consederant, neque plane occultati humilitate arborum, et tamen incerti, quidnam esset; cum natura loci, tum dolo, ipsi, atque signa militaria, obscurati) dein, brevi cognitis insidiis, paullisper agmen constitit: ibi, commutatis ordinibus, in dextero latere, quod proximum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit; inter manipulos funditores et sagittarios dispertit, equitatum omnem in cornibus locat: ac, pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti instruxerat, transvorsis principiis in planum deducit.

L. Sed, ubi Numidas quietos, neque colle degredi, animadvortit, veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris antecaperet; existumans, hostis crebro impetu et transvorsis proeliis iter suum remoraturos, et, quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum tentaturos. Dein ipse pro re atque loco, sicuti montem descenderat, paullatim procedere: Marium post principia habere: ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant. At Jugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos praetergressum videt, praesidio quasi duûm millium peditum montem occupat, qua Metellus descenderat; ne forte cedentibus advorsariis receptui, ac post munimento, foret:

dein repente, signo dato, hostis invadit. Numidae alii postremos caedere; pars a sinistra ac dextera tentare: infensi adesse atque instare: omnibus locis Romanorum ordines conturbare; quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto proelio, ipsi modo eminus sauciabantur, neque contra feriundi, aut manum conserendi, copia erat. Antea jam docti ab Jugurtha, equites, ubicumque Romanorum turba insequi coeperat, non confertim neque in unum sese recipiebant, sed alius alio, quam maxume divorsi. Ita numero priores, si ab persequendo hostis deterrere nequiverant, disjectos ab tergo, aut lateribus, circumveniebant: sin opportunior fugae collis, quam campi fuerant, ea vero consueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere; nostros asperitas, et insolentia loci retinebat.

LI. Ceterum facies totius negotii varia, incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis, pars cedere, alii insequi: neque signa, neque ordines observare: ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare: arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti: nihil consilio, neque imperio, agi: fors omnia regere. Itaque multum die processerat, cum etiam tum eventus in incerto erat. Denique, omnibus labore et aestu languidis, Metellus, ubi videt Numidas minus instare, paullatim milites in unum

conducit, ordines restituit, et cohortis legionarias quatuor advorsum pedites hostium collocat: eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. Simul orare, hortari milites, ne deficerent, neu paterentur hostis fugientes vincere: neque illis castra esse, neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent: in armis omnia sita. Sed ne Jugurtha quidem interea quietus: circumire, hortari, renovare proelium, et ipse cum dilectis tentare omnia: subvenire suis, hostibus dubiis instare; quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant; ipsi pares, ceterum opibus disparibus. Nam Metello virtus militum erat, locus advorsus: Jugurthae alia omnia praeter milites opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt, neque sibi perfugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, et jam die vesper erat; advorso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amisso loco, Numidae fusi fugatique: pauci interiere; plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt. Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium praefectum ab Jugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paullatim suos in aequum locum deducit: ac, dum legatus ad flumen, quo praemissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat; neque remittit, quid

ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilium consedisse jam, et animo vacuum, accepit, simulque ex Jugurthae proelio clamorem augeri; veritus, ne legatus, cognita re, laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam, diffidens virtuti militum, arcte statuerat, quo hostium itineri obficeret, latius porrigit; eoque modo ad Rutilii castra procedit.

LIII. ROMANI ex improviso pulveris vim magnam animadvortunt, nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et primo rati, humum aridam vento agitari: post, ubi aequabilem manere, et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare, vident, cognita re, properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deinde, ubi propius ventum, utrimque magno clamore concurrunt. Numidae, tantummodo remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquam impeditos ramis arborum, atque ita disjectos circumveniri, vident, fugam faciunt: ac plerique, abjectis armis, collis, aut noctis, quae jam aderat, auxilio integri abeunt. Elephanti quatuor capti, reliqui omnes, numero quadraginta, interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et proelio fessi laetique erant; tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique obviam procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi, neque remissi, patiebatur. Ac primo, obscura nocte, postquam haud

procul inter se erant, strepitu, velut hostes adventare, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere: et paene imprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. Igitur pro metu repente gaudium exortum, milites alius alium laeti adpellant, acta edocent atque audiunt: sua quisque fortia facta ad coelum ferre. Quippe res humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet; advorsae res etiam bonos detractant.

LIV. Metellus, in îsdem castris quatriduo moratus, saucios cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae donat, universos in concione laudat, atque agit gratias; hortatur, ad cetera, quae levia sunt, parem animum gerant: pro victoria satis jam pugnatum, reliquos labores pro praeda fore. Tamen interim transfugas et alios opportunos, Jugurtha ubi gentium, aut quid agitaret, cum paucisne esset, an exercitum haberet, ut sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa, et natura munita, receperat: ibique cogebat exercitum, numero hominum ampliorem, sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis, quam belli, cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod praeter regios equites nemo omnium Numidarum ex fuga regem sequitur; quo cujusque animus fert, eo discedunt: neque id flagitium militiae ducitur: ita se mores habent. I-

gitur Metellus, ubi videt regis etiam tum animum ferocem; bellum renovari, quod, nisi ex illius lubidine, geri posset; praeterea iniquum certamen sibi cum hostibus; minore detrimento illos vinci, quam suos vincere: statuit, non proeliis, neque acie, sed alio more bellum gerundum. Itaque in Numidiae loca opulentissuma pergit, agros vastat, multa castella et oppida, temere munita, aut sine praesidio, capit inceditque, puberes interficit: alia omnia militum praeda esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides; frumentum et alia, quae usui forent, adfatim praebita: ubicumque res postulabat, praesidium impositum. Quae negotia multo magis, quam proelium male pugnatum [ab suis], regem terrebant: quippe, cui spes omnis in fuga sita, sequi cogebatur; et, qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia, quod optumum videbatur, consilium capit: exercitum plerumque in ísdem locis opperiri jubet; ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos palantis repente adgreditur: eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur; nemo omnium intactus profugit: et Numidae prius, quam ex castris subveniretur, sicuti jussi erant, in proxumos collis discedunt.

LV. Interim Romae gaudium ingens ortum, cognitis Metelli rebus: ut seque et exercitum more

majorum gereret; in advorso loco, victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Jugurtham, magnificum ex Auli secordia, spem salutis in solitudine, aut fuga, coëgisset habere. Itaque senatus ob ea feliciter acta dìs immortalibus supplicia decernere: civitas, trepida antea, et sollicita de belli eventu, laeta agere: fama de Metello praeclara esse. Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare; cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret: meminisse, post gloriam invidiam sequi. Ita, quo clarior erat, eo magis animi anxius: neque post insidias Jugurthae effuso exercitu praedari: ubi frumento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant: exercitus partim ipse, reliquos Marius ducebat. Sed igni magis, quam praeda, ager vastabatur. Duobus locis, haud longe inter se, castra faciebant: ubi vi opus erat, cuncti aderant; ceterum, quo fuga atque formido latius crescerent, divorsi agebant. Eo tempore Jugurtha per collis sequi: tempus, aut locum pugnae quaerere: qua venturum hostem audierat, pabulum, et aquarum fontis, quorum penuria erat, corrumpere: modo se Metello, interdum Mario, ostendere: postremos in agmine tentare, ac statim in collis regredi; rursus aliis, post aliis minitari: neque proelium facere, neque otium pati; tantummodo hostem ab incepto retinere.

LVI. Romanus imperator, ubi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam, et in ea parte, qua sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit obpugnare; ratus, id, quod negotium poscebat, Jugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique proelium fore. At ille, quae parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit; oppidanos hortatur, moenia defendant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibant, firmissumum. Praeterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu adfore. Ita compositis rebus, in loca quam maxume occulta discedit, ac post paullo cognoscit, Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam missum; quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab rege defecerat. Eo cum dilectis equitibus noctu pergit; et jam egredientibus Romanis in porta pugnam facit: simul magna voce Siccenses hortatur, uti cohortis ab tergo circumveniant: fortunam praeclari facinoris casum dare: si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem acturos. Ac, ni Marius signa inferre, atque evadere oppido, properavisset, profecto cuncti, aut magna pars Siccensium fidem mutavissent: tanta mobilitate sese Numidae agunt. Sed milites Jugurthini, paullisper ab rege sustentati, postquam majore vi hostes urguent, paucis amissis, profugi discedunt.

LVII. Marius ad Zamam pervenit: id oppidum, in campo situm, magis opere, quam natura, munitum erat; nullius idoneae rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta moenia exercitu circumvenit: legatis imperat, ubi quisque curaret: deinde, signo dato, undique simul clamor ingens oritur: neque ea res Numidas terret; infensi intentique sine tumultu manent: proelium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars eminus glande aut lapidibus pugnare; alii succedere, ac murum modo subfodere, modo scalis adgredi: cupere proelium in manibus facere. Contra ea oppidani in proxumos saxa volvere; sudes, pila, praeterea picem sulphure et taeda mixtam ardentia mittere. Sed nec illos, qui procul manserant, timor animi satis muniverat: nam plerosque jacula, tormentis aut manu emissa, volnerabant; parique periculo, sed fama impari, boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improviso castra hostium cum magna manu invadit; remissis, qui in praesidio erant, et omnia magis, quam proelium, exspectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt; alii fugere, alii arma capere: magna pars volnerati aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta,

memores nominis Romani, grege facto, locum cepere paullo, quam alii, editiorem : neque inde maxuma vi depelli quiverunt ; sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrati : sin Numidae propius accessissent, ibi vero virtutem ostendere, et eos maxuma vi caedere, fundere, atque fugare. Interim Metellus, cum acerrume rem gereret, clamorem hostilem ab tergo accepit : dein, converso equo, animadvortit, fugam ad se vorsum fieri ; quae res indicabat popularis esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere mittit, ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum ; eumque, lacrumans, per amicitiam perque rempublicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultos abire, sinat : ille brevi mandata efficit. At Jugurtha, munimento castrorum impeditus, cum alii super vallum praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent, multis amissis, in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revortitur.

LIX. Igitur postero die prius, quam ad obpugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare jubet ; portas et proxuma loca tribunis dispertit : deinde ipse pergit ad oppidum, atque, ut superiore die, murum adgreditur. Interim Jugurtha ex oc-

culto repente nostros invadit: qui in proxumo locati fuerant, paullisper territi perturbantur; reliqui cito subveniunt. Neque diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent: quibus illi freti, non, ut equestri proelio solet, sequi, dein cedere; sed advorsis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem; ita expeditis peditibus suis, hostis paene victos dare.

LX. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eo acerrume niti; neque alius in alio magis, quam in sese, spem habere: pariter oppidani agere; obpugnare, aut parare omnibus locis: avidius alteri alteros sauciare, quam semet tegere: clamor, permixtus hortatione, laetitia, gemitu; item strepitus armorum, ad coelum ferri: tela utrimque volare. Sed illi, qui moenia defensabant, ubi hostes paullulum modo pugnam remiserant, intenti proelium equestre prospectabant: eos, uti quaeque Jugurthae res erant, laetos modo, modo pavidos animadvorteres: ac, sicuti audiri a suis aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus, et huc, illuc, quasi vitabundi aut jacientes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est, (nam is in ea parte curabat) consulto lenius agere, ac diffidentiam rei simulare: pati Numidas sine tumultu regis proelium

visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repente magna vi murum adgreditur: et jam, scalis egressi, milites prope summa ceperant, cum oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia praeterea tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi unae atque alterae scalae comminutae, qui supersteterant, adflicti sunt; ceteri, quoquo modo potuere, pauci integri, magna pars confecti volneribus, abeunt. Denique utrimque proelium nox diremit.

LXI. METELLUS, postquam videt frustra inceptum, neque oppidum capi, neque Jugurtham, nisi ex insidiis, aut suo loco, pugnam facere, et jam aestatem exactam esse, ab Zama discedit; et in his urbibus, quae ad se defecerant, satisque munitae loco aut moenibus erant, praesidia imponit. Ceterum exercitum in provinciam [quae proxuma est Numidiae] hiemandi gratia collocat. Neque id tempus, ex aliorum more, quieti aut luxuriae concedit; sed, quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere, et eorum perfidia pro armis uti, parat. Igitur Bomilcarem, qui Romae cum Jugurtha fuerat, et inde, vadibus datis, clam Massivae de nece judicium fugerat, quod ei per maxumam amicitiam maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus adgreditur; ac primo efficit, uti ad se colloquendi gratia occultus veniat: dein, fide data, si Jugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore, ut

illi senatus impunitatem, et sua omnia, concederet, facile Numidae persuadet, cum ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium traderetur.

LXII. Is, ubi primum opportunum, Jugurtham, anxium, ac miserantem fortunas suas, accedit; monet, atque lacrumans obtestatur, uti aliquando sibi liberisque, et genti Numidarum, optume merenti, provideat: omnibus proeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos aut occisos, regni opes comminutas esse: satis saepe jam et virtutem militum, et fortunam tentatam: caveret, ne, illo cunctante, Numidae sibi consulant. His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati, Jugurtham imperata facturum, ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis arcessiri jubet: eorum, atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more majorum, ex consilii decreto, per legatos Jugurthae imperat argenti pondo ducenta millia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquantum. Quae postquam sine mora facta sunt, jubet omnes perfugas vinctos adduci: eorum magna pars, ut jussum erat, adducti; pauci, cum primum deditio coepit, ad regem Bocchum in Mauritaniam abierant. Igitur Jugurtha, ubi armis virisque et pecunia spo-

liatus, cum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum suum, et ex mala conscientia digna timere. Denique, multis diebus per dubitationem consumptis, cum modo taedio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret; multis magnisque praesidiis nequidquam perditis, de integro bellum sumit. Romae senatus, de provinciis consultus, Numidiam Metello decreverat.

LXIII. Per idem tempus Uticae forte C. Mario per hostias dìs supplicante, magna atque mirabilia portendi haruspex dixerat: proinde, quae animo agitabat, fretus dìs ageret; fortunam quam saepissume experiretur; cuncta prospera eventura. At illum jam antea consulatus ingens cupido exagitabat: ad quem capiundum praeter vetustatem familiae alia omnia abunde erant; industria, probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubidinis et divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus. Sed is, natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non Graeca facundia, neque urbanis munditiis, sese exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo, ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque faciem ejus ignorantibus, facile notus, per omnis tribus

declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit; semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is, ad id locorum talis vir, (nam postea ambitione praeceps datus est) petere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat. Novus nemo tam clarus, neque tam egregiis factis, erat, quin is indignus illo honore, et quasi pollutus, haberetur.

LXIV. Igitur, ubi Marius haruspicis dicta eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratia missionem rogat; cui quamquam virtus, gloria, atque alia optanda bonis, superabant, tamen inerat contemtor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum, commotus insolita re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere, ne tam prava inciperet, neu super fortunam animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse: debere illi res suas satis placere: postremo caveret id petere a populo Romano, quod illi jure negaretur. Postquam haec atque talia dixit, neque animus Marii flectitur, respondit, ubi primum potuisset per negotia publica, facturum sese, quae peteret. Ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire: satis mature illum cum filio suo consulatum petiturum. Is eo tempore con-

tubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter xx. quae res Marium, cum pro honore, quem adfectabat, tum contra Metellum, vehementer accenderat. Ita cupidine atque ira, pessumis consultoribus, grassari; neque facto ullo neque dicto abstinere, quod modo ambitiosum foret: milites, quibus in hibernis praeerat, laxiore imperio, quam antea, habere: apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticae erat, crimininose simul et magnifice de bello loqui: dimidia pars exercitus sibi permitteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum: ab imperatore consulto trahi, quod, homo inanis et regiae superbiae, imperio nimis gauderet. Quae omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res familiaris corruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus, et ob eam caussam mente paullum imminuta. Cui Metellus, petenti, more regum uti sellam juxta poneret, item postea custodiae caussa turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat; honorem, quod eorum modo foret, quos populus Romanus reges adpellavisset; praesidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidae traderentur. Hunc

Marius anxium adgreditur, atque hortatur, uti contumeliarum imperatoris cum suo auxilio poenas petat: hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae nepotem, esse: si Jugurtha captus, aut occisus, imperium Numidiae sine mora habiturum: id adeo mature posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque et illum, et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque spes pacis impellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissuma suffragatione consulatus petebatur: simul ea tempestate plebes, nobilitate fusa per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. Interim Jugurtha, postquam, omissa deditione, bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum: civitates, quae ab se defecerant, formidine, aut ostentando praemia, adfectare: communire suos locos; arma, tela, alia, quae spe pacis amiserat, reficere, aut commercari: servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia tentare: prorsus nihil intactum neque quietum pati: cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo Metellus initio, Jugurtha pacificante, praesidium imposuerat, fatigati regis suppli-

ciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant: nam volgus, uti plerumque solet, et maxume Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum. Dein, compositis inter se rebus, diem tertium constituunt, quod is, festus, celebratusque per omnem Africam, ludum et lasciviam magis, quam formidinem, ostentabat. Sed, ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militares, et ipsum praefectum oppidi, T. Turpilium Silanum, alius alium, domos suas invitant: eos omnis praeter Turpilium inter epulas obtruncant: postea milites, palantis, inermos, quippe in tali die ac sine imperio, adgrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, quîs, acta consiliumque ignorantibus, tumultus ipse et res novae satis placebant.

LXVII. Romani milites, improviso metu incerti ignarique, quid potissumum facerent, trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant: praesidium hostium, portae ante clausae, fugam prohibebant: ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa, et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissumis infirmissumo generi resisti posse: juxta boni malique, strenui et imbelles, inulti obtruncati. In ea tanta asperitate, saevissumis Numidis et oppido undique

clauso, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus. Id misericordiane hospitis, an pactione, an casu, ita evenerit, parum comperimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita fama integra potior, improbus intestabilisque videtur.

LXVIII. Metellus, postquam de rebus Vagae actis comperit, paullisper moestus e conspectu abit: deinde, ubi ira, et aegritudo permixta, cum maxuma cura, ultum ire injurias festinat, legionem, cum qua hiemabat, et, quam plurimos potest, Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit: et postera die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullo superioribus circumventam. Ibi milites, fessos itineris magnitudine, et jam abnuentis omnia, docet, oppidum Vagam non amplius mille passuum abesse: decere illos reliquum laborem aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissumis atque miserrumis, poenas caperent: praeterea praedam benigne ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo late, pedites quam artissume ire, signa occultare, jubet.

LXIX. Vagenses, ubi animum advortere, ad se vorsum exercitum pergere, primo, uti erat res, Metellum rati, portas clausere; deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites, vident, rursum Jugurtham arbitrati, cum

R

magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii volgum effusum oppido caedere ; alii ad portas festinare; pars turris capere : ira atque praedae spes amplius, quam lassitudo, posse. Ita Vagenses biduum modo ex perfidia laetati : civitas magna et opulens poenae cuncta, aut praedae, fuit. Turpilius, quem, praefectum oppidi, unum ex omnibus profugisse, supra ostendimus, jussus a Metello caussam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus, verberatusque, capite poenas solvit : nam is civis ex Latio erat.

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi, et ipse eum suspiciens, novas res cupere ; ad perniciem ejus dolum quaerere ; diu noctuque fatigare animum : denique omnia tentando socium sibi adjungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis ; qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare, et omnis res exsequi solitus erat, quae Jugurthae, fesso, aut majoribus adstricto, superaverant : ex quo illi gloria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur : cetera, uti res posceret, ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum jussus habebat, ne ager, inultis hostibus, vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris percul-

sus, ad tempus non venit, metusque rem impediebat; Bomilcar, simul cupidus incepta patrandi, et timore socii anxius, ne, omisso vetere consilio, novum quaereret, litteras ad eum per homines fidelis mittit, mollitiem secordiamque viri accusari: testari deos, per quos juravisset, praemia Metelli in pestem ne converteret: Jugurthae exitium adesse; ceterum, suane, an virtute Metelli, periret, id modo agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia, an cruciatum, mallet.

LXXI. Sed, cum hae litterae adlatae, forte Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat; ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque, et omnium consiliorum, nisi novissumi, particeps. Qui, postquam adlatas litteras audivit, ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introivit: dormiente illo, epistolam, super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit; dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, post paullo experrectus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem, uti acta, cognovit, primo indicem persequi conatus; postquam id frustra fuit, Jugurtham placandi gratia accedit: quae ipse paravisset, perfidia clientis sui praeventa: lacrumans obtestatur per amicitiam, perque sua antea

fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet.

LXXII. Ad ea rex aliter, atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare, aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis, iram oppresserat, ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Jugurthae dies aut nox ulla quieta fuere: neque loco, neque mortali cuiquam, aut tempori, satis credere: civis, hostis, juxta metuere: circumspectare omnia, et omni strepitu pavescere: alio atque alio loco, saepe contra decus regium, noctu requiescere: interdum, somno excitus, arreptis armis tumultum facere: ita formidine, quasi vecordia, exagitari.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris, et indicio patefacto, ex perfugis cognovit, rursus, tamquam ad integrum bellum, cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de profectione, simul et invitum, et offensum sibi, parum idoneum ratus, domum dimittit. Et Romae plebes, litteris, quae de Metello ac Mario missae erant, cognitis, volenti animo de ambobus acceperant. Imperatori nobilitas, quae antea decori, invidiae esse: at illi alteri generis humilitas favorem addiderat: ceterum in utroque magis studia partium, quam bona aut mala sua, moderata. Praeterea seditiosi magistratus vol-

gum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcessere, Marii virtutem in majus celebrare. Denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant, relictis operibus, frequentarent Marium, et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita, perculsa nobilitate, post multas tempestates novo homini consulatus mandatur: et postea populus, a tribuno plebis, Manilio Mancino, rogatus, QUEM VELLET CUM JUGURTHA BELLUM GERERE, frequens Marium jussit. Senatus paullo ante Metello decreverat: ea res frustra fuit.

LXXIV. EODEM tempore Jugurtha, amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum, profugerant; cum neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat: neque illi res, neque consilium, aut quisquam hominum satis placebat: itinera praefectosque in dies mutare: modo advorsum hostes, interdum in solitudines pergere: saepe in fuga, ac post paullo spem in armis habere: dubitare, virtuti popularium, an fide, minus crederet: ita, quocumque intenderat, res advorsae erant. Sed, inter eas moras, repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Jugurtha pro tempore parati

instructique: dein proelium incipitur. Qua in parte rex adfuit, ibi aliquamdiu certatum: ceteri omnes [ejus milites] primo concursu pulsi fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti: nam ferme Numidas in omnibus proeliis pedes magis, quam arma tuta sunt.

LXXV. Ea fuga, Jugurtha, impensius modo rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit, in oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiae cultus erat. Quae postquam Metello comperta, quamquam inter Thalam flumenque proxumum, spatio millium quinquaginta, loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe patrandi belli [si ejus oppidi potitus foret] omnis asperitates supervadere, ac naturam etiam vincere adgreditur. Igitur omnia jumenta sarcinis levari jubet, nisi frumento dierum decem; ceterum utres modo et alia aquae idonea portari. Praeterea conquirit ex agris quam plurimum potest domiti pecoris; eoque imponit vasa cujusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum quisque aquae portarent; diem, locumque, ubi praesto fuerint, praedicit. Ipse ex flumine, quam proxumam oppido aquam supra diximus, jumenta onerat: eo modo instructus, ad Thalam

proficiscitur. Deinde, ubi ad id loci ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita munitaque sunt, tanta repente coelo missa vis aquae dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret. Praeterea commeatus spe amplior; quia Numidae, sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia magis usi: eaque res multum animis eorum addidit; nam rati, sese dis immortalibus curae esse. Deinde postero die, contra opinionem Jugurthae, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare: idem nostri facere.

LXXVI. Sed rex, nihil jam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit: neque postea in ullo loco amplius una die, aut una nocte, moratus, simulabat sese negotii gratia properare; ceterum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat: nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi. At Metellus, ubi oppidanos proelio intentos, simul oppidum et operibus et loco munitum, videt, vallo fossaque moenia circumvenit. Deinde locis ex copia maxume idoneis vineas agere, aggerem jacere, et super aggerem impositis turribus opus et admi-

nistros tutari. Contra haec oppidani festinare, parare: prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore proeliisque fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti: praeda omnis ab perfugis corrupta. Ii, postquam murum arietibus feriri, resque suas adflictas, vident, aurum atque argentum, et alia, quae prima ducuntur, domum regiam comportant: ibi, vino et epulis onerati, illaque, et domum, et semet igni corrumpunt; et, quas victi ab hostibus poenas metuerent, eas ipsi volentes pependere.

LXXVII. Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, uti praesidium praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere; advorsum quem neque imperia magistratuum, neque leges valerent: ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. Nam Leptitani jam inde a principio belli Jugurthini ad Bestiam consulem, et postea Romam, miserant, amicitiam societatemque rogatum. Deinde, ubi ea impetrata, semper boni fidelesque mansere, et cuncta a Bestia, Albino, Metelloque imperata navi fecerant. Itaque ab imperatore facile, quae petebant, adepti. Emissae eo cohortes Ligurum quatuor, et C. Annius praefectus.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis conditum, quos accepimus, profugos ob discordias civilis, navibus in eos locos venisse: ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa, impares magnitudine, pari natura: quorum proxuma terrae praealta sunt; cetera, uti fors tulit, alta; alia in tempestate vadosa. Nam, ubi mare magnum esse, et saevire ventis, coepit, limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Ejus civitatis lingua modo conversa connubio Numidarum: leges cultusque pleraque Sidonica; quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.

LXXIX. Sed, quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non indignum videtur egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare: eam rem locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleraeque Africae imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenosus, una specie: neque flumen, neque mons erat, qui finis eorum discerneret; quae res eos in magno, diuturno, bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes, fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum adtriverant; veriti, ne mox victos victoresque defessos

alius adgrederetur, per inducias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur; quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere: Cyrenenses tardius iere. Id secordiane, an casu, acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tempestas haud secus, atque in mari, retinere. Nam ubi, per loca aequalia et nuda gignentium, ventus coortus arenam humo excitavit, ea, magna vi agitata, ora oculosque implere solet; ita prospectu impedito, morari iter. Postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se vident, et ob rem corruptam domi poenas metuunt; criminari, Carthaginienses, ante tempus domo digressos, conturbare rem: denique omnia malle, quam victi abire. Sed, cum Poeni aliam conditionem, tantummodo aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginiensium faciunt, vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eadem conditione sese, quem in locum vellent, processuros. Philaeni, conditione probata, seque vitamque reipublicae condonavere: ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras consecravere; aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX. JUGURTHA, postquam, amissa Thala, nihil satis firmum contra Metellum putat, per mag-

nas solitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque, et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unum cogit: ac paullatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Praeterea regis Bocchi proxumos magnis muneribus, et majoribus promissis, ad studium sui perducit; quîs adjutoribus regem adgressus, impellit, uti advorsum Romanos bellum suscipiat. Id ea gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio hujusce belli legatos Romam miserat, foedus et amicitiam petitum; quam rem, opportunissumam incepto bello, pauci impediverant, caeci avaritia, quîs omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Etiam antea Jugurthae filia Bocchi nupserat. Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur: quod singuli, pro opibus quisque, quam plurimas uxores, denas alii, alii plures, habent: sed reges eo amplius. Ita animus multitudine distrahitur; nulla pro socia obtinet: pariter omnes viles sunt.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt: ibi, fide data et accepta, Jugurtha Bocchi animum oratione accendit: Romanos injustos, profunda avaritia, communis omnium hostis esse: eamdem illos caussam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem

imperitandi: quîs omnia regna advorsa sint: tum sese, paullo ante Carthaginienses, item regem Persen, post, uti quisque opulentissumus videatur, ita Romanis hostem fore. His atque aliis talibus dictis, ad Cirtam oppidum iter constituunt; quod ibi Metellus praedam captivosque et impedimenta locaverat. Ita, Jugurtha ratus, aut, capta urbe, operae pretium fore; aut, si Romanus auxilio suis venisset, proelio sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem imminuere; ne, moras agitando, aliud, quam bellum, mallet.

LXXXII. Imperator, postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti saepe jam victo Jugurtha consuerat, omnibus locis pugnandi copiam facit: ceterum haud procul ab Cirta, castris munitis, reges opperitur; melius ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma per litteras certior fit, provinciam Numidiam Mario datam: nam consulem factum jam antea acceperat. Quîs rebus supra bonum atque honestum perculsus, neque lacrumas tenere, neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus, nimis molliter aegritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant: alii, bonum ingenium contumelia accensum esse: multi, quod jam parta victoria ex manibus eriperetur: nobis satis cognitum, illum magis honore Marii, quam in-

juria sua, excruciatum; neque tam anxie laturum fuisse, si ademta provincia alii, quam Mario, traderetur.

LXXXIII. Igitur, eo dolore impeditus, et quia stultitiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postulatum, ne sine caussa hostis populo Romano fieret: habere eum magnam copiam societatis amicitiaeque conjungendae, quae potior bello esset: quamquam opibus confideret, non debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere: non in ejusdem potestate initium ejus et finem esse: incipere cuivis, etiam ignavo, licere; deponi, cum victores velint: proinde sibi regnoque consuleret, neu florentis res suas cum Jugurthae perditis misceret. Ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem cupere, sed Jugurthae fortunarum misereri; si eadem illi copia fieret, omnia conventura. Rursus imperator contra postulata Bocchi nuncios mittit: ille probare, partim abnuere. Eo modo saepe ab utroque missis remissisque nunciis, tempus procedere, et, ex Metelli voluntate, bellum intactum trahi.

LXXXIV. At Marius, ut supra diximus, cupientissuma plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus jussit, antea jam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare: sin-

gulos modo, modo universos laedere: dictitare, sese consulatum ex victis illis spolia cepisse; alia praeterea magnifica pro se, et illis dolentia. Interim, quae bello opus erant, prima habere: postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus sociisque arcessere: praeterea ex Latio fortissumum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos, accire, et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis [secum proficisci]. Neque illi senatus, quamquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat, ceterum supplementum etiam laetus decreverat: quia neque plebi militia volenti putabatur, et Marius aut belli usum, aut studia volgi, amissurus. Sed ea res frustra sperata; tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque praeda locupletem victorem domum rediturum, alia hujuscemodi, animis trahebant: et eos non paullum oratione sua Marius arrexerat. Nam, postquam, omnibus, quae postulaverat, decretis, milites scribere volt, hortandi caussa simul, et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit. Deinde hoc modo disseruit:

LXXXV. "Scio ego, Quirites, plerosque non isdem artibus imperium a vobis petere, et, postquam adepti sunt, gerere: primo industrios, supplicis, modicos esse; dehinc per ignaviam et superbiam aetatem agere: sed mihi contra ea videtur. Nam, quo

universa respublica pluris est, quam consulatus aut praetura, eo majore cura administrari, quam haec peti, debere. Neque me fallit, quantum cum maxumo beneficio vestro negotii sustineam. Bellum parare simul, et aerario parcere; cogere ad militiam, quos nolis offendere; domi forisque omnia curare; et ea agere inter invidos, occursantis, factiosos, opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas, majorum facta fortia, cognatorum et adfinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est et virtute, et innocentia, tutari: nam alia infirma sunt. Et illud intellego, Quirites, omnium ora in me conversa esse; aequos bonosque favere: quippe benefacta mea reipublicae procedunt: nobilitatem locum invadendi quaerere. Quo mihi acrius adnitendum est, ut neque vos capiamini, et illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a pueritia fui, ut omnis labores, pericula consueta habeam. Quae ante vestra beneficia gratuito faciebam, ea uti, accepta mercede, deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere: mihi, qui omnem aetatem in optumis artibus egi, benefacere jam ex consuetudine in naturam vertit. Bellum me gerere cum Jugurtha jussistis; quam rem nobilitas aegerrume tulit. Quaeso, reputate cum animis vestris, num id mutare melius sit, si quem ex illo globo no-

bilitatis ad hoc, aut aliud tale negotium, mittatis, hominem veteris prosapiae ac multarum imaginum, et nullius stipendii: scilicet ut in tanta re, ignarus omnium, trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem officii. Ita plerumque evenit, ut, quem vos imperare jussistis, is imperatorem alium quaerat. Ac ego scio, Quirites, qui, postquam consules facti sunt, acta majorum et Graecorum militaria praecepta legere coeperint; homines praeposteri. Nam gerere, quam fieri, tempore posterius, re atque usu prius est. Comparate nunc, Quirites, cum illorum superbia me hominem novum. Quae illi audire et legere solent, eorum partim vidi, alia egomet gessi: quae illi litteris, ego militando didici. Nunc vos existumate, facta an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem meam; ego illorum ignaviam: mihi fortuna, illis probra objectantur; quamquam ego naturam unam et communem omnium existumo, sed fortissumum quemque generosissumum. Ac, si jam ex patribus Albini, aut Bestiae, quaeri posset, mene, an illos, ex se gigni maluerint, quid responsuros creditis, nisi, sese liberos quam optumos voluisse? Quod si jure me despiciunt, faciant idem majoribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit. Invident honori meo: ergo invideant et labori, innocentiae, periculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi. Verum homines corrupti superbia ita aetatem agunt, quasi vestros honores contemnant: ita hos petunt, quasi

honeste vixerint. Nae illi falsi sunt, qui divorsissumas res pariter exspectant, ignaviae voluptatem, et praemia virtutis. Atque etiam, cum apud vos aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione majores suos extollunt : eorum fortia facta memorando clariores sese putant ; quod contra. Nam, quantum vita illorum praeclarior, tanto horum secordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet ; majorum gloria posteris lumen est, neque bona neque mala in occulto patitur. Hujusce rei ego inopiam patior, Quirites ; verum, id, quod multo praeclarius est, meamet facta dicere licet. Nunc videte, quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi adrogant, id mihi ex mea non concedunt : scilicet, quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est ; quam certe peperisse melius est, quam acceptam corrupisse. Equidem ego non ignoro, si jam respondere velint, abunde illis facundam et compositam orationem fore. Sed, in maxumo vestro beneficio, cum omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit reticere, ne quis modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem, ex animi sententia, nulla oratio laedere potest : quippe, vera, necesse est, bene praedicet ; falsam vita moresque mei superant. Sed, quoniam vestra consilia accusantur, qui mihi summum honorem et maxumum negotium imposuistis, etiam atque etiam reputate, num id poenitendum sit. Non possum fidei caussa imagines, neque triumphos, aut con-

sulatus majorum meorum, ostentare; at, si res postulet, hastas, vexillum, phaleras, alia militaria dona; praeterea cicatrices advorso corpore. Hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non haereditate relicta, ut illa illis, sed quae ego plurimis laboribus et periculis quaesivi. Non sunt composita verba mea: parum id facio; ipsa se virtus satis ostendit: illis artificio opus est, uti turpia facta oratione tegant. Neque litteras Graecas didici: parum placebat eas discere, quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerunt. At illa, multo optuma reipublicae, doctus sum; hostem ferire, praesidia agitare; nihil metuere, nisi turpem famam; hiemem et aestatem juxta pati; humi requiescere; eodem tempore inopiam et laborem tolerare. His ego praeceptis milites hortabor: neque illos arcte colam, me opulenter; neque gloriam meam laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium. Namque, cum tute per mollitiem agas, exercitum supplicio cogere, id est dominum, non imperatorem, esse. Haec atque talia majores vestri faciundo seque remque publicam celebravere. Quîs nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos, illorum aemulos, contemnit; et omnes honores non ex merito, sed quasi debitos, a vobis repetit. Ceterum homines superbissumi procul errant. Majores eorum omnia, quae licebat, illis reliquere, divitias, imagines, memoriam sui praeclaram: virtutem non reliquere; neque poterant: ea sola neque datur

dono, neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus aiunt, quia parum scite convivium exorno, neque histrionem ullum, neque pluris pretii coquum, quam villicum, habeo; quae mihi lubet confiteri. Nam ex parente meo, et ex sanctis viris, ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriae, quam divitiarum; arma, non supellectilem, decori esse. Quin ergo, quod juvat, quod carum aestumant, id semper faciant; ament, potent; ubi adolescentiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri et turpissumae parti corporis; sudorem, pulverem, et alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis jucundiora sunt. Verum non est ita. Nam, ubi se omnibus flagitiis dedecoravere turpissumi viri, bonorum praemia ereptum eunt. Ita injustissume luxuria et ignavia, pessumae artes, illis qui coluere eas nihil obficiunt; reipublicae innoxiae cladi sunt. Nunc, quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia poscebant, respondi, pauca de republica loquar. Primum omnium, de Numidia bonum habetote animum, Quirites. Nam, quae ad hoc tempus Jugurtham tuta sunt, omnia removistis, avaritiam, imperitiam, superbiam. Deinde exercitus ibi est, locorum sciens; sed mehercule magis strenuus, quam felix. Nam magna pars avaritia aut temeritate ducum adtrita est. Quamobrem vos, quibus militaris aetas, adnitimini mecum, et capessite rempublicam: neque

quemquam ex calamitate aliorum, aut imperatorum superbia, metus ceperit. Egomet in agmine, in proelio, consultor idem, et socius periculi, vobiscum adero; meque vosque in omnibus rebus juxta geram. Et profecto, dîs juvantibus, omnia matura sunt, victoria, praeda, laus: quae si dubia aut procul essent, tamen omnis bonos reipublicae subvenire decebat. Etenim ignavia nemo immortalis factus: neque quisquam parens liberis, uti aeterni forent, optavit; magis, uti boni honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent; nam strenuis abunde dictum puto."

LXXXVI. Hujuscemodi oratione habita, Marius, postquam plebis animos arrectos videt, propere commeatu, stipendio, armis, aliis utilibus navis onerat: cum his A. Manlium legatum proficisci jubet. Ipse interea milites scribere, non more majorum, neque ex classibus, sed uti cujusque lubido erat, capite censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis, memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat: et homini potentiam quaerenti egentissumus quisque opportunissumus, cui neque sua curae, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum majore aliquanto numero, quam decretum erat, in Africam profectus, diebus paucis Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio, le-

gato; nam Metellus conspectum Marii fugerat, ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.

LXXXVII. Sed consul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur: omnia ibi capta militibus donat: dein castella et oppida natura et viris parum munita adgreditur: proelia multa, ceterum alia levia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pugnae adesse: videre fugientis capi, occidi: fortissumum quemque tutissumum: armis libertatem, patriam, parentesque, et alia omnia tegi; gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere, et virtus omnium aequalis facta. At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. Ita Jugurthae placuerat, speranti mox effusos hostis invadi [posse]; Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxius licentiusque futuros.

LXXXVIII. Metellus, interea Romam profectus, contra spem suam laetissumis animis excipitur; plebi patribusque, postquam invidia decesserat, juxta carus. Sed Marius impigre prudenterque suorum et hostium res pariter adtendere; cognoscere quid boni utrisque, aut contra, esset: explorare itinera regum, consilia et insidias antevenire: nihil apud se remissum, neque apud illos tutum, pati. Itaque

et Gaetulos et Jugurtham, ex sociis nostris praedam agentes, saepe adgressus itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. Quae postquam gloriosa modo, neque belli patrandi, cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et advorsum se opportunissumae erant, singulas circumvenire: ita Jugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut proelio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum saepe miserat, velle populi Romani amicitiam, ne quid ab se hostile timeret. Id simulaveritne, quo improvisus gravius accideret, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum.

LXXXIX. Sed consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire: partim vi, alia metu, aut praemia ostentando, avortere ab hostibus. Ac primo mediocria gerebat, existumans Jugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed, ubi procul abesse, et aliis negotiis intentum, accepit, majora et aspera adgredi tempus visum. Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa, cujus conditor Hercules Libys memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham immunes, levi imperio, et ob ea fidelissumi habebantur: muniti advorsum hostis non moenibus modo, et armis atque viris, multo magis locorum asperitate. Nam, praeter oppido propinqua, alia omnia vasta, inculta, e-

gentia aquae, infesta serpentibus; quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior: ad hoc natura serpentium, ipsa perniciosa, siti magis, quam alia re, accenditur. Ejus potiundi Marium maxuma cupido invaserat, cum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur; et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque: nisi quod apud Thalam haud longe a moenibus aliquot fontes erant, Capsenses una modo, atque ea intra oppidum, jugi aqua, cetera pluvia utebantur. Id ibique, et in omni Africa, qui procul a mari incultius agebant, eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et ferina carne vescebantur, neque salem, neque alia irritamenta gulae, quaerebant: cibus illis advorsum famem atque sitim, non lubidini, neque luxuriae, erat.

XC. Igitur consul, omnibus exploratis, credo, dìs fretus; nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat, quippe etiam frumenti inopia tentabatur, quod Numidae pabulo pecoris magis, quam arvo, student, et, quodcumque natum fuerat, jussu regis in loca munita contulerant, ager autem aridus et frugum vacuus ea tempestate, nam aestatis extremum erat; tamen pro rei copia satis providenter exornat: pecus omne, quod superioribus diebus praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum adtribuit: A. Manlium legatum cum cohorti-

bus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et commeatum locaverat, ire jubet; se praedabundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occulto, pergit ad flumen Tanam.

XCI. Ceterùm in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas, aequaliter distribuerat, et, ex coriis utres uti fierent, curabat: simul et inopiam frumenti lenire, et, ignaris omnibus, parare, quae mox usui forent. Denique sexto die, cum ad flumen ventum est, maxuma vis utrium effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque, uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse, jubet; omnibus sarcinis abjectis, aqua modo seque et jumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto, consedit: idem proxuma facit: dein tertia, multo ante lucis adventum, pervenit in locum tumulosum, ab Capsa non amplius duûm millium intervallo; ibique, quam occultissume potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed, ubi dies coepit, et Numidae, nihil hostile metuentes, multi oppido egressi; repente omnem equitatum, et cum his velocissumos pedites, cursu tendere ad Capsam, et portas obsidere, jubet: deinde ipse intentus propere sequi, neque milites praedari sinere. Quae postquam oppidani cognovere; res trepidae, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium ex-

tra moenia in hostium potestate, coëgere, uti deditionem facerent. Ceterum oppidum incensum: Numidae puberes interfecti; alii omnes venum dati: praeda militibus divisa. Id facinus contra jus belli non avaritia, neque scelere consulis, admissum; sed, quia locus Jugurthae opportunus, nobis aditu difficilis, genus hominum mobile, infidum, neque beneficio neque metu coërcitum.

XCII. POSTQUAM tantam rem Marius sine ullo suorum incommodo patravit, magnus et clarus antea, major et clarior haberi coepit. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur: milites, modesto imperio habiti simul, et locupletes, ad coelum ferre: Numidae magis, quam mortalem, timere: postremo omnes socii atque hostes credere, illi aut mentem divinam, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit: pauca, repugnantibus Numidis, capit; plura, deserta propter Capsensium miserias, igni corrumpit: luctu atque caede omnia complentur. Denique, multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, ad aliam rem adgreditur, non eadem asperitate, qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha, quod Jugurthae Bocchique regnum disjungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu re-

licto: nam omnis natura, velut opere atque consulto, praeceps. Quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. Sed ea res forte, quam consilio, melius gesta. Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti, et fons aquae; aggeribus turribusque et aliis machinationibus locus importunus; iter castellanorum angustum admodum, utrimque praecisum. Vineae cum ingenti periculo frustra agebantur: nam, cum eae paullum processerant, igni aut lapidibus corrumpebantur; milites neque pro opere consistere propter iniquitatem loci, neque inter vineas sine periculo administrare: optumus quisque cadere, aut sauciari; ceteris metus augeri.

XCIII. At Marius, multis diebus et laboribus consumtis, anxius trahere cum animo, omitteretne inceptum, quoniam frustra erat, an fortunam opperiretur, qua saepe prospere usus. Quae cum multos dies, noctes, aestuans agitaret, forte quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod aversum proeliantibus erat, animum advortit inter saxa repentis cochleas: quarum cum unam atque alteram, dein plures, peteret, studio legundi paullatim prope ad summum montis egressus est. Ubi, postquam solitudinem intellexit, more humani ingenii, cupido ignara visundi invadit. Et forte in eo loco

grandis ilex coaluerat inter saxa, paullulum modo prona, dein flexa, atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert : cujus ramis modo, modo eminentibus saxis, nisus, Ligus castelli planitiem perscribit, quod cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eadem regreditur, non temere, uti escenderat, sed tentans omnia, et circumspiciens. Itaque Marium propere adit, acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse escenderat, castellum tentet : pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promissa cognitum, ex praesentibus misit : quorum uti cujusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nunciavere. Consulis animus tamen paullum arrectus. Itaque, ex copia tubicinum et cornicinum, numero quinque quam velocissumos delegit, et cum his, praesidio qui forent, quatuor centuriones : omnis Liguri parere jubet, et ei negotio proxumum diem constituit.

XCIV. Sed, ubi ex praecepto tempus visum, paratis compositisque omnibus, ad locum pergit. Ceterum illi qui centuriis praeerant, praedocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus, nisusque per saxa facilius foret : super terga gladii, et scuta ; verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul, et offensa quo levius streperent. Igitur praegrediens Ligus

saxa, et si quae vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus adlevati, facilius escenderent: interdum timidos insolentia itineris levare manu: ubi paullo asperior adscensus, singulos prae se inermos mittere; deinde ipse cum illorum armis sequi: quae dubia nisu videbantur, potissumus tentare; ac, saepius eadem adscendens descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur, diu multumque fatigati, tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte; quod omnes, sicuti aliis diebus, advorsum hostis aderant. Marius, ubi ex nunciis, quae Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos proelio Numidas habuerat, tum vero, cohortatus milites, et ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere, et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Numidae, saepe antea vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli moenibus sese tutabantur, sed pro muro dies noctesque agitare; maledicere Romanis, ac Mario vecordiam objectare; militibus nostris Jugurthae servitium minari; secundis rebus feroces esse. Interim, omnibus, Romanis hostibusque, proelio intentis, magna utrimque vi, pro gloria atque imperio his, illis pro salute, certantibus, repente a tergo signa canere: ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere; deinde, uti quisque muro proxumus erat; postremo cuncti, armati inermesque. Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere, ac pleros-

que tantummodo sauciare, dein super occisorum corpora vadere; avidi gloriae, certantes murum petere; neque quemquam omnium praeda morari. Sic forte correcta, Marii temeritas gloriam ex culpa invenit.

XCV. Ceterum, dum ea res geritur, L. Sulla, quaestor, cum magno equitatu in castra venit; quos uti ex Latio et a sociis cogeret, Romae relictus erat. Sed, quoniam tanti viri res admonuit, idoneum visum est de natura cultuque ejus paucis dicere: neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus; et L. Sisenna, optume et diligentissume omnium, qui eas res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciae, familia prope jam exstincta majorum ignavia, litteris Graecis atque Latinis juxta atque doctissume eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior: otio luxurioso; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli: facundus, callidus, et amicitia facilis: ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis: multarum rerum, ac maxume pecuniae, largitor. Atque, felicissumo omnium ante civilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit; multique dubitavere, fortior, an felicior, esset: nam, postea quae fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat, disserere.

XCVI. Igitur Sulla, ut supra dictum, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, sollertissumus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc, milites benigne adpellare; multis rogantibus, aliis per se ipse, dare beneficia, invitus accipere: sed ea properantius, quam aes mutuum, reddere; ipse ab nullo repetere: magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent: joca atque seria cum humillumis agere: in operibus, in agmine, atque ad vigilias multus adesse: neque interim, quod prava ambitio solet, consulis, aut cujusquam boni, famam laedere: tantummodo neque consilio, neque manu, priorem alium pati; plerosque antevenire. Quîs rebus brevi Mario militibusque carissumus factus.

XCVII. At Jugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utilis simul, et magnam pecuniam, amiserat, ad Bocchum nuncios mittit, quam primum in Numidiam copias adduceret: proelii faciundi tempus adesse. Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere; rursus, uti antea, proxumos donis corrumpit, ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut, integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo praemio illectus, Bocchus cum magna multitudine Jugurtham accedit. Ita amborum exercitu conjuncto, Marium, jam

in hiberna proficiscentem, vix decima parte die reliqua, invadunt: rati noctem, quae jam aderat, victis sibi munimento fore, et, si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant; contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur, simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant, et priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique antequam signum, aut imperium ullum accipere, quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie, neque ullo more proelii, sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt; qui omnes, trepidi improviso metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientis alios ab hostibus defensabant: pars equos escendere, obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis, quam proelio, similis fieri. Sine signis, sine ordinibus, equites pedites permixti caedere alios, alios obtruncare, multos, contra advorsos acerrume pugnantis, ab tergo circumvenire: neque virtus neque arma satis tegere, quod hostes numero plures, et undique circumfusi: denique Romani veteres, novique, et ob ea scientes belli, si quos locus, aut casus conjunxerat, orbes facere; atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabant.

XCVIII. Neque in eo tam aspero negotio territus Marius, aut magis, quam antea, demisso a-

nimo, fuit: sed cum turma sua, quam ex fortissumis magis, quam familiarissumis, paraverat, vagari passim; ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostis, ubi confertissumi obstiterant, invadere: manu consulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus, non poterat. Jamque dies consumtus erat, cum tamen barbari nihil remittere, atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati, acrius instare. Tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat: quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae magnus erat; alter usui opportunus, quia, magna parte editus et praeceps, pauca munimenta quaerebat. Ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare jubet. Ipse paullatim dispersos milites, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit: dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, proelio deterrentur; neque tamen suos longius abire sinunt, sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi consedere. Dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari suo more laetari, exsultare, strepere vocibus: ipsi duces feroces, quia non fugerent, pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu, magnoque hortamento, erant.

XCIX. Plurimum vero Marius imperitia hos-

tium confirmatus, quam maxumum silentium haberi jubet: ne signa quidem, uti per vigilias solebant, canere: deinde, ubi lux adventabat, defessis jam hostibus, et paullo ante somno captis, de improviso vigiles, item cohortium, turmarum, legionum tubicines, simul omnes, signa canere, milites clamorem tollere, atque portis erumpere. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere aut providere quidquam, poterant: ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido, quasi vecordia, ceperat. Denique omnes fusi fugatique: arma et signa militaria pleraque capta: pluresque eo proelio, quam omnibus superioribus, interemti: nam somno et metu insolito impedita fuga.

C. Dein Marius, uti coeperat, in hiberna; quae propter commeatum in oppidis maritumis agere decreverat: neque tamen secors victoria, aut insolens, factus; sed pariter, ac in conspectu hostium, quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos, in sinistra A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortes Ligurum, curabat: primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Perfugae, minume cari et regionum scientissumi, hostium iter explorabant: simul consul, quasi nullo imposito, omnia providere; apud omnes

adesse; laudare, increpare merentis. Ipse armatus intentusque, item milites cogebat; neque secus, atque iter facere, castra munire; excubitum in portas cohortis ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mittere: praeterea alios super vallum in munimentis locare, vigilias ipse circumire, non diffidentia futuri, quae imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sane Marius, illo et aliis temporibus belli, pudore magis, quam malo, exercitum coërcebat: quod multi per ambitionem fieri aiebant; pars, quod a pueritia consuetam duritiam, et alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisset. Nisi tamen res publica pariter, ac saevissumo imperio, bene atque decore gesta.

CI. Igitur quarto denique die haud longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt: qua re hostis adesse intelligitur. Sed, quia divorsi redeuntes, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant; consul, incertus quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, advorsum omnia paratus, ibidem opperitur. Ita Jugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partes distribuerat, ratus ex omnibus aeque aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum adtigerant, cohortatus suos, turmatim et quam maxume confertis equis ipse aliique Mauros invadunt: ceteri, in loco manentes, ab jaculis eminus emissis corpo-

ra tegere, et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux, filius ejus, adduxerat, neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Jugurtha cum plurimis. Dein Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convortit: ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat, nostros frustra pugnare; paullo ante Marium sua manu interfectum: simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis impigre occiso pedite nostro, cruentaverat. Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei, quam fide nuncii, terrentur: simulque barbari animos tollere, et in perculsos acrius incedere. Jamque paullum ab fuga aberant, cum Sulla, profligatis, quos advorsum ierat, Mauris ab latere incurrit. Bocchus statim avortitur. At Jugurtha, dum sustentare suos, et prope jam adeptam victoriam retinere, cupit, circumventus ab equitibus, dextra, sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, occurrit auxilio suis, quos pelli jam acceperat. Denique hostes undique fusi. Tum spectaculum horribile campis patentibus: sequi, fugere; occidi, capi; equi, viri adflicti; ac multi, volneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati: niti modo, ac statim concidere: postremo

omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus; et inter ea humus infecta sanguine.

CII. Postea loci consul, haud dubie jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum, quam iterum barbari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duo quam fidissumos ad eum mitteret: velle de se, et de populi Romani commodo, cum îs disserere. Ille statim L. Sullam et A. Manlium ire jubet. Qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere, ingenium aut avorsum uti flecterent, aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cujus facundiae, non aetati, a Manlio concessum, pauca verba hujuscemodi locutus: "Rex Bocche, magna nobis laetitia, cum te, talem virum, dì monuere, uti aliquando pacem, quam bellum, malles; neu te optumum cum pessumo omnium Jugurtha miscendo commaculares; simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem et illum sceleratissumum persequi. Ad hoc, populo Romano jam inopi visum amicos, quam servos, quaerere: tutius rati volentibus, quam coactis, imperitare. Tibi vero nulla opportunior nostra amicitia: primum, quod procul absumus, in quo offensae minumum, gratia par, ac si prope adessemus; dein, quod parentes abunde habemus, amicorum neque nobis, neque cuiquam

omnium, satis. Atque hoc utinam a principio tibi placuisset! profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala perpessus esses. Sed, quoniam humanarum rerum Fortuna pleraque regit, cui scilicet placuisse et vim et gratiam nostram experiri; nunc, quando per illam licet, festina, atque, ut coepisti, perge. Multa atque opportuna habes, quo facilius errata officiis superes. Postremo hoc in pectus tuum demitte, nunquam populum Romanum beneficiis victum: nam, bello quid valeat, tute scis." Ad ea Bocchus placide et benigne; simul pauca pro delicto verba facit: se non hostili animo, sed regnum tutatum, arma cepisse; nam Numidiae partem, unde vi Jugurtham expulerat, jure belli suam factam, eam vastari ab Mario pati nequivisse: praeterea, missis antea Romam legatis, repulsum ab amicitia. Ceterum vetera omittere, ac tum, si per Marium liceret, legatos ad senatum missurum. Dein, copia facta, animus barbari ab amicis flexus, quos Jugurtha, cognita legatione Sullae et Manlii, metuens id quod parabatur, donis corruperat.

CIII. Marius interea, exercitu in hibernis composito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola, obsessum turrim regiam, quo Jugurtha perfugas omnis praesidium imposuerat. Tum rursus Bocchus, seu reputando, quae sibi duobus proeliis venerant, seu admonitus ab amicis, quos

incorruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validissuma erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire jubet: agendarum rerum, et quocumque modo belli componendi, licentiam permittit. Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur: deinde, itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi, sine decore ad Sullam perfugiunt, quem consul, in expeditionem proficiscens, pro praetore reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, ut meriti erant, sed adcurate ac liberaliter habuit; qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam, et Sullam ob munificentiam in sese amicum, rati. Nam etiam tum largitio multis ignara: munificus nemo putabatur, nisi pariter volens: dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quaestori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit: copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia, quae aut utilia aut benevolentiae credebant, oratione extollunt: dein, Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies XL. ibidem operiuntur.

CIV. MARIUS, postquam, infecto, quo intenderat, negotio, Cirtam redit, de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam venire jubet, item L. Bellienum praetorem Utica, praeterea omnis undique

senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas eundi Romam fit ab consule: interea induciae postulabantur. Ea Sullae et plerisque placuere: pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quae, fluxae et mobiles, semper in advorsa mutant. Ceterum Mauri, impetratis omnibus rebus, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo, qui quaestor stipendium in Africam portaverat; duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus, cum cetera, tum maxume benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romae legatis ejus, postquam errasse regem, et Jugurthae scelere lapsum, deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus, hoc modo respondetur: "Senatus, et populus Romanus beneficii et injuriae memor esse solet: ceterum Boccho, quoniam poenitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, cum meruerit."

CV. Quis rebus cognitis, Bocchus per litteras a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret, cujus arbitratu de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio equitum atque peditum, funditorum Balearium: praeterea sagittarii, et cohors Peligna cum velitaribus armis, itineris properandi caussa: neque his secus, atque aliis armis, advorsum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed itinere, quinto denique die, Volux, filius Bocchi, repente in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit:

qui, temere et effuse euntes, Sullae aliisque omnibus et numerum ampliorem vero, et hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere: timor aliquantus, sed spes amplior, quippe victoribus, et advorsum eos, quos saepe vicerunt. Interim equites, exploratum praemissi, rem, ut erat, quietam nunciant.

CVI. Volux adveniens quaestorem adpellat: se a patre Boccho obviam illis simul, et praesidio, missum. Deinde eum et proxumum diem sine metu conjuncti eunt. Post, ubi castra locata, et die vesper erat, repente Maurus incerto voltu ad Sullam adcurrit: sibi ex speculatoribus cognitum, Jugurtham haud procul abesse. Simul, uti noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat, se toties fusum Numidam pertimescere: virtuti suorum satis credere: etiam si certa pestis adesset, mansurum potius, quam, proditis, quos ducebat, turpi fuga incertae, ac forsitan post paullo morbo interiturae, vitae parceret. Ceterum, ab eodem monitus, uti noctu proficiscerentur, consilium adprobat: ac statim milites coenatos esse, in castris ignis quam creberrumos fieri, dein prima vigilia silentio egredi, jubet. Jamque, nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cum equites Mauri nunciant Jugurtham circiter duûm millium intervallo ante consedisse. Quod postquam

auditum, tum vero ingens metus nostros invadit: credere proditos a Voluce, et insidiis circumventos. Ac fuere, qui dicerent manu vindicandum, neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.

CVII. At Sulla, quamquam eadem aestumabat, tamen ab injuria Maurum prohibet: suos hortatur, uti fortem animum gererent: saepe antea paucis strenuis advorsum multitudinem bene pugnatum: quanto sibi in proelio minus pepercissent, tanto tutiores fore: nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maxumo metu nudum et caecum corpus ad hostis vortere. Deinde Volucem, quoniam hostilia faceret, maxumum Jovem obtestatus, ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, castris abire jubet. Ille lacrumans orare, ne ea crederet: nihil dolo factum; magis calliditate Jugurthae, cui speculanti iter suum cognitum esset. Ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem haberet, et spes opesque ejus ex patre suo penderent, illum nihil palam ausurum, cum ipse filius testis adesset: quare optumum factum videri, per media ejus castra palam transire: sese, vel praemissis, vel ibidem relictis Mauris, solum cum Sulla iturum. Ea res, ut in tali negotio, probata, ac statim profecti: quia de improviso acciderant, dubio atque haesitante Jugurtha, incolumes transeunt. Deinde paucis diebus, quo ire intenderant, perventum.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multum et familiariter agebat, praemissus ab Jugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator, et subdole speculatum Bocchi consilia: praeterea Dabar, Massugradae filius, ex gente Masinissae, ceterum materno genere impar; pater ejus ex concubina ortus erat; Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque: quem Bocchus, fidum Romanis multis antea tempestatibus expertus, illico ad Sullam nunciatum mittit, paratum sese facere, quae populus Romanus vellet: colloquio diem, locum, tempus ipse dilegeret: consulta sese omnia cum illo integra habere: neu Jugurthae legatum pertimesceret, quo res communis licentius gereretur; nam ab insidiis ejus aliter caveri nequivisse. Sed ego comperior, Bocchum magis Punica fide, quam ob quae praedicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis adtinuisse, multumque cum animo suo volvere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam, traderet: lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse.

CIX. Igitur Sulla: pauca coram Aspare locuturum; cetera occulte, aut nullo aut quam paucissumis praesentibus: simul edocet, quae responderentur. Postquam, sicuti voluerat, congressi, dicit, se, missum a consule, venisse quaesitum ab eo, pacem, an bellum, agitaturus foret. Tum rex, uti praeceptum, post diem decimum redire jubet; ac, nihil e-

tiam nunc decrevisse, sed illo die responsurum. Deinde ambo in sua castra digressi. Sed, ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte arcessitur : ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur : praeterea Dabar internuncius, sanctus vir, et ex sententia ambobus. Ac statim sic rex incipit :

CX. " NUMQUAM ego ratus sum fore, uti, rex maxumus in hac terra, et omnium quos novi, privato homini gratiam deberem. Et hercle, Sulla, ante te cognitum, multis orantibus, aliis ultro, egomet opem tuli, nullius indigui. Id imminutum, quod ceteri dolere solent, ego laetor : fuerit mihi eguisse aliquando amicitiae tuae, qua apud animum meum nihil carius habeo. Id adeo experiri licet : arma, viros, pecuniam, postremo quidquid animo lubet, sume, utere : et, quoad vives, numquam redditam gratiam putaveris : semper apud me integra erit : denique nihil, me sciente, frustra voles. Nam, ut ego aestumo, regem armis, quam munificentia, vinci minus flagitiosum. Ceterum de re publica vestra, cujus curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque feci, neque factum umquam volui : finis meos advorsum armatos armis tutus sum. Id omitto, quando vobis ita placet : gerite, uti voltis, cum Jugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar, neque

Jugurtham id intrare sinam. Praeterea, si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis."

CXI. Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et de communibus rebus multis, disseruit. Denique regi patefacit, quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam amplius armis valuissent, non in gratiam habituros: faciundum aliquid, quod illorum magis, quam sua, retulisse videretur: id adeo in promtu esse, quoniam Jugurthae copiam haberet: quem si Romanis tradidisset, fore, uti illi plurimum deberetur; amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam nunc peteret, ultro adventuram. Rex primo negitare: adfinitatem, cognationem, praeterea foedus intervenisse: ad hoc metuere, ne, fluxa fide usus, popularium animos avorteret, quis et Jugurtha carus, et Romani invisi erant. Denique, saepius fatigatus, leniter et ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidissumus, quae utilia visa, constituunt. Ita, composito dolo, digrediuntur.

CXII. At rex postero die Asparem, Jugurthae legatum, adpellat: sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse conditionibus bellum poni: quamobrem regis sui sententiam exquireret. Ille laetus in castra Jugurthae venit. Deinde, ab illo cuncta e-

doctus, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat, Jugurtham cupere omnia, quae imperarentur, facere; sed Mario parum confidere: saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fuisse. Ceterum, si ambobus consultum et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus, quasi de pace, in colloquium veniretur, ibique sibi Sullam traderet: cum talem virum in potestatem haberet, fore, uti jussu senatus atque populi Romani foedus fieret: neque hominem nobilem, non sua ignavia, sed ob rempublicam, in hostium potestate relictum iri.

CXIII. HAEC Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit; ceterum dolo, an vere, parum comperimus. Sed plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. Postea, tempore, et loco constituto, [in colloquium uti de pace veniretur] Bocchus Sullam modo, modo Jugurthae legatum adpellare, benigne habere, idem ambobus polliceri. Illi pariter laeti, ac spei bonae pleni. Sed nocte ea, quae proxuma fuit ante diem colloquio decretum, Maurus, adhibitis amicis, ac statim immutata voluntate remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, voltu corporis pariter, atque animo, varius: quae scilicet, tacente ipso, occulta pectoris patefecisse. Tamen postremo Sullam arcessiri jubet, et ex ejus sententia Numidae insidias tendit.

Deinde, ubi dies advenit, et ei nunciatum est Jugurtham haud procul abesse, cum paucis amicis et quaestore nostro, quasi obvius honoris caussa, procedit in tumulum, facillumum visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis, inermus, ut dictum, accedit; ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obtruncati: Jugurtha Sullae vinctus traditur, et ab eo ad Marium deductus.

CXIV. Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris, Q. Caepione et M. Manlio, male pugnatum; quo metu Italia omnis contremuerat. Illique et, inde ad nostram memoriam, Romani sic habuere: alia omnia virtuti suae prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloria, certare. Sed, postquam bellum in Numidia confectum, et Jugurtham vinctum adduci Romam nunciatum est, Marius consul absens factus, et ei decreta provincia Gallia: isque Kalendis Januariis magna gloria consul triumphavit. Ea tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae.

C. CRISPI

C. CRISPI

SALLUSTII

HISTORIARUM FRAGMENTA.

C. CRISPI

SALLUSTII

HISTORIARUM FRAGMENTA.

LIBER PRIMUS.

RES populi R. M. Lepido, Q. Catulo Coss. ac deinde, militiae et domi gestas composui. *Donatus et Pomp. Messalinus.*

Cato, Romani generis disertissumus, multa paucis absolvit. *Servius et Acron.*

Fannius vere. *Victorinus.*

Nos in tanta doctissumorum hominum copia. *Servius.*

Neque me diversa pars in civilibus armis movit a vero. *Arusian.*

Nobis primae dissensiones vitio humani ingenii evenere, quod, inquies atque indomitum, semper in certamine libertatis, aut gloriae, aut dominationis, agit. *Priscianus.*

Nam a primordio urbis ad bellum Persi Macedonicum. *Idem.*

Res Romana plurimum imperio valuit, Ser. Sulpitio et M. Marcello Coss. omni Gallia cis Rhenum,

atque inter mare nostrum atque Oceanum, nisi quae a paludibus invia fuit, perdomita. Optumis autem moribus et maxuma concordia egit populus Rom. inter secundum atque postremum bellum Carthaginiense. *Victorin. et Augustin.*

At discordia, et avaritia, atque ambitio, et cetera secundis rebus oriri sueta mala, post Carthaginis excidium maxume aucta sunt. Nam injuriae validiorum, et ob eas discessio plebis a Patribus, aliaeque dissensiones domi fuere jam inde a principio : neque amplius, quam regibus exactis, dum metus a Tarquinio, et bellum grave cum Etruria positum est, aequo et modesto jure agitatum : dein servili imperio Patres plebem exercere, de vita atque tergo regio more consulere ; agro pellere, et, ceteris expertibus, soli in imperio agere. Quibus saevitiis et maxume foenoris onere oppressa, plebes, cum assiduis bellis tributum simul et militiam toleraret, armata montem sacrum atque Aventinum insedit : tumque tribunos plebis et alia sibi jura paravit. Discordiarum et certaminis utrimque finis fuit secundum bellum Punicum. *Augustinus.*

Postquam, remoto metu Punico, simultates exercere vacuum fuit, plurimae turbae, seditiones, et ad postremum bella civilia orta sunt ; dum pauci potentes, quorum in gratia plerique concesserant, sub honesto Patrum aut plebis nomine, dominationes adfectabant, bonique et mali cives adpellati, non ob

merita in rempublicam, omnibus pariter corruptis, sed uti quisque locupletissumus et injuria validior: quia praesentia defendebat, pro bono ducebatur. Ex quo tempore majorum mores non paullatim, ut antea, sed torrentis modo, praecipitati: adeo juventus luxu atque avaritia corrupta est, uti merito dicatur, genitos esse, qui neque ipsi habere possent res familiares, neque alios pati. *Agellius et Augustin.*

Igitur venditis proscriptorum bonis, aut dilargitis. *Agellius.*

Id bellum excitabat metus Pompeii victoris, Hiempsalem in regnum restituentis. *Idem.*

Maxumeque ferocia regis Mithridatis, in tempore bellaturi. *Donatus et Arusianus.*

Quin lenones et vinarii laniique, quorum praeterea vulgus in dies usum habet, precio compositi. *Carisius.*

Genus armis ferox, et servitii insolitum. *Arusianus.*

M. AEMILII LEPIDI COS. AD P. R. ORATIO CONTRA SULLAM.

Clementia et probitas vestra, Quirites, quibus per ceteras gentis maxumi et clari estis, plurimum timoris mihi faciunt, advorsus tyrranidem L. Sullae; ne, ipsi nefanda quae aestumatis, ea parum credendo de aliis circumveniamini (praesertim cum illi spes omnis

in scelere atque perfidia sit, neque se aliter tutum putet, quam si pejor atque intestabilior metu vestro fuerit, quo captivis libertatis curam miseria eximat) aut, si provideritis, in tutandis periculis magis, quam in ulciscendo, teneamini. Satellites quidem ejus, homines maxumi nominis, non minus optumis majorum exemplis, nequeo satis mirari, dominationis in vos servitium suum mercedem dant; et utrumque per injuriam malunt, quam optumo jure libere agere: praeclara Brutorum atque Aemiliorum et Lutatiorum proles, geniti ad ea, quae majores virtute peperere, subvertunda. Nam quid a Pyrrho, Hannibale, Philippoque, et Antiocho, defensum est aliud, quam libertas, et suae cuique sedes; neu cui, nisi legibus, pareremus? quae cuncta saevus iste Romulus, quasi ab externis rapta, tenet; non tot exercituum clade, neque consulis, et aliorum principum quos fortuna belli consumpserat, satiatus; sed tum crudelior, cum plerosque secundae res in miserationem ex ira vertunt. Quin solus omnium post memoriam hominum supplicia in post futuros composuit; quîs prius injuria, quam vita, certa esset: pravissumeque per sceleris immanitatem adhuc tutus furit; dum vos, metu gravioris servitii, a repetunda libertate terremini. Agendum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia vestra penes illum sint; non prolatandum, neque votis paranda auxilia: nisi forte speratis, per taedium jam aut pudorem tyran-

nidis, esse eum per scelus occupata periculosius dimissurum. At ille eo processit, uti nihil gloriosum, nisi tutum, et omnia retinendae dominationis honesta existumet. Itaque illa quies et otium cum libertate, quae multi probi potius, quam laborem cum honoribus, capessebant, nulla sunt. Hac tempestate serviundum, aut imperitandum : habendus metus, aut faciundus, Quirites. Nam quid ultra ? quaeve humana superant, aut divina impolluta sunt ? populus Romanus, paulo ante gentium moderator, exutus imperio, gloria, jure, agitandi inops, despectusque, ne servilia quidem alimenta reliqua habet. Sociorum et Latii magna vis civitate, pro multis et egregiis factis a vobis data, per unum prohibentur : et plebis innoxiae patrias sedes occupavere pauci satellites, mercedem scelerum. Leges, judicia, aerarium, provinciae, reges, penes unum ; denique necis civium et vitae licentia. Simul humanas hostias vidistis, et sepulchra infecta sanguine civili. Estne viris reliqui aliud, quam solvere injuriam, aut mori per virtutem? quoniam quidem unum omnibus finem natura, vel ferro septis, statuit : neque quisquam extremam necessitatem, nihil ausus, nisi muliebri ingenio, exspectat. Verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui praemia turbarum queror ; et bellum cupiens, quia jura pacis repeto. Scilicet, quia non aliter salvi satisque tuti in imperio eritis, nisi Vettius Picens, scriba Cornelius, aliena bene parata pro-

degerint ; nisi adprobaveritis omnes proscriptiones innoxiorum ob divitias, cruciatus virorum illustrium, vastam urbem fuga et caedibus, bona civium miserorum, quasi Cimbricam praedam, venum aut dono datam. At objectat mihi possessiones ex bonis proscriptorum : quod quidem scelerum illius vel maxumum est, non me, neque quemquam omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. Atque illa, quae tum formidine mercatus sum, precio soluto, jure dominis tamen restituo ; neque pati consilium est, ullam ex civibus praedam esse. Satis illa fuerint, quae rabie contracta toleravimus, manus conserentes inter se Romanos exercitus, et arma ab externis in nosmet versa. Scelerum et contumeliarum omnium finis sit. Quorum adeo Sullam non poenitet, ut et facta in gloria numeret, et, si liceat, avidius fecerit. Neque jam, quid existumetis de illo, sed quantum vos audeatis, vereor : ne, alius alium principem exspectantes, ante capiamini, non opibus ejus, quae futiles et corruptae sunt, sed vestra secordia, quam captum ire licet, et quam audeat tam videri felicem. Nam praeter satellites commaculatos quis eadem vult ? aut quis non omnia mutata, praeter victoriam ? scilicet milites ; quorum sanguine Tarrulae Scyrroque, pessumis servorum, divitiae partae sunt : an, quibus praelatus in magistratibus capiundis Fusidius, ancilla turpis, honorum omnium dehonestamentum ? Itaque maxumam mihi fiduciam parit victor exercitus,

cui per tot vulnera et labores nihil praeter tyrannum quaesitum est. Nisi forte tribuniciam potestatem eversum profecti sunt per arma, conditam a majoribus suis, utique jura et judicia sibimet extorquerent: egregia scilicet mercede, cum, relegati in paludes et silvas, contumeliam atque invidiam suam, praemia penes paucos, intelligerent. Quare igitur tanto agmine atque animis incedit? quia secundae res mire sunt vitiis obtentui; quibus labefactatis, quam formidatus antea est, tam contemnetur; nisi forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et parricidio suo nomina indidit. Neque aliter populo Romano esse belli finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes, praeda civilis acerbissuma; jus, judiciumque omnium rerum penes se, quod populi Romani fuit. Quae si vobis pax et concordia intelleguntur, maxuma turbamenta reipublicae atque exitia probate: annuite legibus impositis: accipite otium cum servitio; et tradite exemplum posteris ad populum Romanum suimet sanguinis mercede circumveniendum. Mihi, quamquam per hoc summum imperium satis quaesitum erat nomini majorum, dignitati, atque etiam praesidio, tamen non fuit consilium privatas opes facere; potiorque visa est periculosa libertas quieto servitio. Quae si probatis, adeste, Quirites, et, bene juvantibus diis, M. Aemilium consulem ducem et auctorem sequimini ad recipiundam libertatem.

Tunc vero et posci, cum ceteri, ejusdem caussa ducem senatus rati, maxumo gaudio bellum irritare. *Nonius, irritare, provocare.*

Curionem quaesivit, uti, adolescentior, et populi suffragiis integer, aetati concederet Mamerci. *Priscianus, lib. x.*

Philippus, qui aetate et consilio ceteros anteibat. *Servius, lib. ii.*

ORATIO L. PHILIPPI CONTRA LEPIDUM.

Maxume vellem, P. C. rempublicam quietam esse, aut in periculis a promtissumo quoque defendi ; denique prava incepta consultoribus noxae esse. Sed contra seditionibus omnia turbata sunt, et ab iis, quos prohibere magis decebat : postremo, quae pessumi et stultissumi decrevere, ea bonis et sapientibus faciunda sunt. Nam bellum, atque arma, quamquam vobis invisa, tamen, quia Lepido placent, sumenda sunt : nisi forte cui pacem praestare, et bellum pati, consilium est. Prô dii boni ! qui hanc urbem omissa cura adhuc regitis ; M. Aemilius, omnium flagitiosorum postremus, qui pejor, an ignavior, sit, deliberari non potest, exercitum opprimundae libertatis habet, et se e contemto metuendum effecit : vos, mussantes, et retractantes verbis et vatum carminibus, pacem optatis magis, quam defenditis ; neque intellegitis, mollitia decretorum vobis dignitatem, illi metum, detrahi. Atque id jure ; quoniam ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum

exercitu adeptus est. Quid ille ob benefacta cepisset, cujus sceleribus tanta praemia tribuistis? At scilicet eos, qui, ad postremum usque, legatos, pacem, concordiam, et alia hujuscemodi decreverunt, gratiam ab eo peperisse. Imo, despecti, et indigni republica habiti, praedae loco aestumantur; quippe metu pacem repetentes, quo habitam amiserant. Equidem a principio, cum Etruriam conjurare, proscriptos accersiri, largitionibus rempublicam lacerari, videbam, maturandum putabam, et Catuli consilia cum paucis secutus sum. Ceterum illi, qui gentis Aemiliae benefacta extollebant, et ignoscendo populi Romani magnitudinem auxisse, nusquam etiam tum Lepidum progressum aiebant: cum privata arma opprimundae libertatis cepisset, sibi quisque opes aut patrocinia quaerendo, consilium publicum corruperunt. Attamen erat Lepidus latro cum calonibus et paucis sicariis, quorum nemo diurna mercede vitam mutaverit: nunc est pro consule cum imperio, non emto, sed dato a vobis, cum legatis adhuc jure parentibus: et ad eum concurrere homines omnium ordinum corruptissumi, flagrantes inopia et cupidinibus, scelerum conscientia exagitati; quibus quies in seditionibus, in pace turbae sunt. Hi tumultum ex tumultu, bellum ex bello, serunt, Saturnini olim, post Sulpicii, dein Marii Damasippique, nunc Lepidi satellites. Praeterea Etruria, atque omnes reliquiae belli arrectae: Hispaniae ar-

mis sollicitae : Mithridates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello circumspicit : quin, praeter idoneum ducem, nihil abest ad subvertundum imperium. Quod ego vos oro atque obsecro, P. C. ut animadvortatis ; neu patiamini licentiam scelerum, quasi rabiem, ad integros contactu procedere. Nam, ubi malos praemia sequuntur, haud facile quisquam gratuito bonus est. An exspectatis dum, exercitu rursus admoto, ferro atque flamma urbem invadit ? quod multo propius est ab eo, quo agitat, statu, quam ex pace et concordia ad arma civilia : quae ille advorsum divina et humana omnia cepit, non pro sua, aut, quorum simulat, injuria, sed legum, ac libertatis subvertundae. Angitur enim, ac laceratur animi cupidine et noxarum metu, expers consilii, inquies ; haec atque illa tentans, metuit otium, odit bellum, luxu atque licentia carendum videt, atque interim abutitur vestra secordia : neque mihi satis consilii, metum, an ignaviam, an dementiam eam adpellem : qui videmini intenta mala, quasi fulmen, optare, se quisque ne attingat, sed prohibere ne conari quidem. Et quaeso considerate, quam conversa rerum natura sit. Antea malum publicum occulte, auxilia palam instruebantur, et eo boni malos facile anteibant : nunc pax, concordia, disturbantur palam ; defenduntur occulte. Quibus illa placent, in armis sunt : vos in metu. Quid exspectatis ? nisi forte pudet aut piget recte facere,

An Lepidi mandata animos movent? qui placere ait, sua cuique reddi, et aliena tenet; belli jura rescindi, cum ipse armis cogat; civitatem confirmari, quibus ademptam negat; concordiae gratia plebei tribuniciam potestatem restitui, ex qua omnes discordiae accensae. Pessume omnium atque impudentissume, tibine egestas civium et luctus curae sunt, cui nihil est domi, nisi armis partum, aut per injuriam? alterum consulatum petis, quasi primum reddideris: bello concordiam quaeris, quo parta disturbatur: nostri proditor, istis infidus, hostis omnium bonorum. Ut te neque hominum, neque deorum, pudet, quos per fidem, aut perjurio violasti! qui, quando talis es, maneas in sententia, et retineas arma, te hortor; neu prolatandis seditionibus, inquies ipse, nos in sollicitudine attineas. Neque te provinciae, neque leges, neque dii penates civem patiuntur. Perge, qua coepisti, ut quam maturrume merita invenias. Vos autem, P.C. quousque cunctando rempublicam intutam patiemini, et verbis arma tentabitis? Delectus adversum vos habiti; pecuniae publice et privatim extortae; praesidia deducta atque imposita; ex lubidine leges imperantur: cum interim vos legatos et decreta paratis. Et quanto, mehercule, avidius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit, cum intelleget, se metu magis, quam aequo et bono, sustentatum. Nam, qui turbas et caedem civium odisse ait, et ob id, armato Lepido, vos inermes retinet,

quae victis toleranda sunt, ea, cum facere possitis, patiamini potius censet. Ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum, suadet. Haec si placent, si tanta torpedo animos oppressit, ut, obliti scelerum Cinnae, cujus in urbem reditu decus ordinis hujus interiit, nihilominus vos, atque conjuges, et liberos, Lepido permissuri sitis; quid opus decretis? quid auxilio Catuli? quin is et alii boni rempublicam frustra curant. Agite, uti lubet; parate vobis Cethegi, atque alia proditorum patrocinia, qui rapinas et incendia instaurare cupiunt, et rursus advorsum deos penates manus armare. Sin libertas et vera magis placent, decernite digna nomine, et augete ingenium viris fortibus. Adest novus exercitus, ad hoc coloniae veterum militum, nobilitas omnis, duces optumi; fortuna meliores sequitur: jam illa, quae collecta sunt secordia nostra, dilabentur. Quare ita censeo: quoniam Lepidus exercitum, privato consilio paratum, cum pessumis, et hostibus reipublicae, contra hujus ordinis auctoritatem ad urbem ducit; ut Appius Claudius, interrex, cum Q. Catulo proconsule, et ceteris, quibus imperium est, urbi praesidio sint, operamque dent, ne quid respublica detrimenti capiat.

Uti Lepidus, et Catulus, decretis exercitibus, maturrume proficiscerentur. *Carisius, lib. iii.*

M. Lepido cum omnibus copiis Italia pulso, segnior neque minus gravis, sed multiplex cura patres

exercebat. *Servius. Marius Victorinus in Ciceronem.*

Obviam ire, et commori hostibus. *Arusianus Messus.*

Lepidus poenitens consilii. *Carisius, lib. iii.*

Sic vero, quasi formidine attonitus, neque animo, neque auribus aut lingua competere. *Nonius : competere, rei cujusque meminisse, aut constanter valere.*

Prudens omnium, quae senatus censuerat. *Arusianus.*

Magnis operibus profectus oppidum cepit per L. Catilinam legatum. *Festus.*

Domitium proconsulem ex citeriori Hispania cum omnibus copiis, quas paraverat, arcessivit. *Prisc. lib. x. Arcessivit, inquit, et lacessivit.*

Sanctus aliter, et ingenio validus. *Carisius, lib. i. aliter pro alias.*

Gens raro egressa finis suos. *Serv. ad lib. xi. Aeneidos. Arusian. Messus.*

Nisi cum ira belli desenuisset. *Prisc. lib. x.*

Maturaverunt exercitum Dyrrachium cogere. *Arusianus Messus.*

Illo profectus, vicos castellaque incendere, et fuga cultorum deserta igni vastare : neque elato aut securo esse animo, metu gentis ad furta belli peridoneae. *Non. Serv. ad xi. Aeneid.*

Liberis ejus avunculus erat. *Donatus ad Phormionem Terentii.*

Nihil ob tantam mercedem sibi abnuituros. *Aru-*

sianus Messus.

Insanum aliter sua sententia, atque aliarum mulierum. *Caris. lib. i. aliter pro alias.*

Recens scripsi. *Donatus, Phorm. act. v. Sc.* 8. *Carisius, ii.*

Solis viis. *Donatus, Phorm. act. v. sc.* 8.

Jussu Metelli cornicines occanuerunt, *Priscianus, lib. x. Servius, ii. Georg. Virg. Diom. lib. i. cap.* 4.

Nexuit catenae modo. *Prisc. lib. x.*

Doctus militiam. *Arusianus Messus.*

Neque se recipere, aut instruere proelio quivere. *Prisc. lib. x.*

Equi sine rectore exterriti, aut saucii, consternantur. *Idem, lib. iv.*

Occupatusque collis editissumus apud Hilerdam, et cum multa opera circumdata. *Prisc. lib. v.*

At inde nulla munitionis aut requie mora, processit ad oppidum. *Prisc. lib. xviii. requie pro requiei.*

Agreste. *Caris. lib. i.*

Ardebat omnis Hispania citerior. *M. Fabius Victor. de invent. Cic. lib. i.*

* et pondere validam urbem multos dies restantem pugnando vicit. *Non.*

Itaque Sertorius, levi praesidio relicto in Mauritania, nactus obscuram noctem, aestu secundo furtivaque celeritate vitare proelium in transgressu conatus est. *Gellius, lib. x. cap.* 26. *Non. Marcel.*

Transgressos omnes recipit mons Ballera, praeceptus a Lusitanis. *Idem ibidem.*

Earum aliae, paullulum progressae, nimio simul et incerto onere, cum pavor corpora agitaverat, deprimebantur. *Idem.*

Locum editiorem, quam victoribus decebat, capit. *Serv. viii. Aeneidos. Arusianus Messus.*

Et mox Fufidius adveniens cum legionibus, postquam tantas asperitates, haud facilem pugnantibus vadum, cuncta hosti, quam suis, opportuniora videt. *Nonius.*

Cum Sertorius neque erumperet, tam levi copia, navibus fugam maturabat. *Serv. Fuld. Messus.*

Itineris eorum Metellus per litteras gnarus. *Arusianus.*

Itaque Servilius aegrotum Tarenti collegam prior transgressus, iter vortit ad Corycum, urbem inclutam; pastusque nemore, in quo crocum gignitur, *Prisc. Non.*

Ad Olympum atque Phaselida. *Prisc.*

Apud Corycum. *Idem.*

Apud Lethe oppidum, cui nomen oblivionis condiderant. *Idem. Serv. ad i. Aeneidos.*

Repulsus a Lethe oppido. *Idem. Prisc.*

Apud Mutinam. *Idem.*

Apud Praeneste locatus. *Idem.*

Medio diei. *Messus.*

Quietam a bellis civitatem. *Idem.*

Militiae peritus. *Idem.*

Sertorius, portis turbam morantibus, et nullo, ut in terrore solet, generis aut imperii discrimine, per calonum corpora, ad medium quasi deinsuper adstantium manibus in murum attollitur. *Non. Serv.*

Neque detrusus aliquotiens terretur. *Prisc. lib. xv.*

Dubitavit acie pars. *Idem.*

Quos inter maxume. *Caris.*

Rumore primo. *Caris.*

Idem fecere Octavius et Q. Caepio sine gravi cujusquam exspectatione, neque sane ambiti publice. *Serv. ad iv. Aeneidos. Ambire significat et rogare. Sallustius in Jugurtha : Quos ego audio ambire, fatigare vos singulos. Dicebatur et ambio illum, pro rogo. Sallustius in i.* Idem fecere, &c.

Cum arae et alia diis sacrata supplicium sanguine foedarentur. *Idem.*

Postremo ipsos colonos per miserias et incerta humani generis orare. *Idem ad illud x. Aeneidos.*

——*per eversae, genitor, fumantia Trojae*
Exscidia obtestor.

Ea paucis, quibus peritia, et verum ingenium est, abnuentibus. *Idem.*

Perpenna tam paucis profectus, vera est aestimanda. *Idem ad xii. Aneid. v.* 694.

LIBER SECUNDUS.

Sardinia in Africo mari facie vestigii humani in orientem, quam in occidentem, latior prominet. *Gell. lib. xiii. cap.* 18. *Non. Faciem, totius corporis formam, προσωπον, id est, os, posuit antiquitas prudens ; ut ab aspectu species, et a fingendo figura, ita a factura corporis facies. Sallust. lib. ii.* Sardinia, &c. *Isidorus.*

Inde Ichnusa appellata. *Solinus.*

Dubium an insula sit, quod Euri atque Austri superjactis fluctibus circumlavit. *Nonius, lavit pro lavat.*

Nam Sullam consulem de reditu ejus legem ferentem ex composito trib. pl. C. Herennius prohibuerat. *Notat Gell. lib. x. cap.* 20. *Sallustium, proprietatis in verbis retinentissimum, consuetudine concessisse, et privilegium, quod de Cn. Pompeii Magni patris reditu ferebatur, legem appellasse.*

Nam procul, et diversis ex regionibus. *Carisius. Asper*, procul, *inquit, est e loco.*

Obviam fuere. *Carisius ibidem. Asper ait, vetuste* obviam fuere, *adverbio, quam nomine, uti maluit.*

Urbe patriaque extorres. *Messus.*

Genus militum suetum a pueritia latrociniis. *Idem.*

Inter laeva moenium, et dextrum flumen Turiam, quod Valentiam parvo intervallo praeterfluit. *Prisc.*

lib. v. et vi. Turiam dixit, qui accusativus generis masculini est, non neutri.

In fiducia, quam argumentis, purgatiores dimittuntur. *Donatus Phorm. act. i. sc. 3. et Hecyr. act. iv. sc. 4. Nonius, Fiducia est audacia. Servius.*

Antequam regressus Sertorius instrueret pugnae suos. *Arusianus.*

Ipse animi atrox. *Idem.*

Copiis integra. *Idem.*

Eodem anno in Macedonia C. Curio, principio veris cum exercitu profectus in Dardaniam, quibus potuit modis, dictas pecunias coëgit. *Nonius, dicere est promittere.*

Post, ubi in fiducia nimius. *Arusianus.*

Sed ipsi ferunt, taurum ex grege, quem prope littora regebat, Corsa nomine, Ligus mulier. *Prisc. lib. vi.*

Nam quaedam, Corsa nomine, Ligus mulier, cum taurum ex grege, quem prope littora regebat, transnatare solitum, atque per intervalla corpore aucto remeare videret, cupiens scire incognita sibi pabula, taurum a ceteris degredientem usque ad insulam navigio prosecuta est. Cujus regressu insulae fertilitatem cognoscentes, Ligures ratibus eo profecti, eamque nomine mulieris auctoris et ducis appellaverunt. *Isidorus, lib. xiv. cap. 6.*

Ne illa tauro parata sint. *Donatus, act. iv. sc. 2. Andriae.*

Daedalum ex Sicilia profectum, cum Minonis fugeret iram, atque opes. *Priscianus, lib. vi. Servius.*

Quem ex Mauritania rex Leptasta, proditionis insimulatum, cum custodibus miserat. *Priscianus, lib. i.*

Quos advorsum multi ex Bithynia volentes occurrere, falsum filium arguituri. *Priscianus, lib. x.*

Ut actione desisteret. *Messus.*

Vespera. *Carisius, lib. ii.*

Argentum mutuum arcessivit. *Priscianus, lib. x.*

Eam deditionem senatus, per nuncios Orestis cognitam, adprobat, *Priscianus, lib. vi.*

Nisi qua flumen Lurda, Tauro monte defluens. *Idem ibidem.*

Frugum pabulique laetus ager. *Arusianus, Serv. lib. i. Aeneidos.*

Neque virgines nuptum a parentibus mittebantur, sed ipsae belli promtissumos delegebant. *Messus.*

Modestus ad omnia alia, nisi ad dominationem. *Donatus Phorm. act. i. sc. 2.*

Noctu diuque stationes et vigilias tentare. *Caris. lib. ii.*

At Lucullum regis cura machinata fames brevi fatigabat. Multique commeatus interierant insidiis latronum. *Prisc. lib. vii. et Non.*

Namque primum Jasonem novo itinere maris Aeetae hospitis domum violasse. *Prisc. lib. viii.*

Tartessum, Hispaniae civitatem, quam nunc Tyrii, mutato nomine Gadir, habent. *Prisc. lib. v.*

Neque subsidiis, uti soluerat, compositis. *Prisc. lib. x.* Soluerat *autem est* solitus fuerat.

Neque inermes ex proelio viros quemquam agnoturum. *Idem ibid.*

Ea continentia vir gravis, et nulla arte cuiquam inferior. *Arusian. Non. in Gravis.*

Omnes, qui circum sunt, praeminent altitudine millium passuum duorum. *Arusian.*

* et Poeni ferunt adversus A. N. C. M. *Donat.*

Quia corpore et lingua percitum, et inquietem, nomine histrionis vix sani, Barbuleium appellabant. *Prisc. lib. vi.*

Audaciter. *Idem xv.*

Ibi Fimbriana seditione, qui regi per obsequelam orationis, et maxume odium Sullae, graves carique erant. *Non. obsequium neut. genere, obsequela fem.*

Moenibus deturbat. *Non. Deturbare.*

E muris canes sportis demittebant. *Idem.*

Ad hoc rumoribus advorsa in pravitatem, secunda in casum, fortunam in temeritatem declinando, corrumpebant. *Idem.*

At Metellus, in ulteriorem Hispaniam post annum regressus, magna gloria concurrentium undique virile et muliebre secus, per vias ac tecta omnium visebatur : cum quaestor, C. Urbinus, aliique, cognita voluntate, eum ad coenam invitaverant ; ultra Romanorum et mortalium etiam morem curabant, exornatis aedibus per aulaea et insignia, scenisque ad os-

tentationem histrionum fabricatis: simul croco sparsa humus, et alia in modum templi celeberrumi. Praeterea, cum sedenti, transenna demissum, Victoriae simulacrum, cum machinato strepitu tonitruum, coronam capiti imponebat; tum venienti thure, quasi Deo, supplicabatur. Toga picta plerumque amiculo erat ei accumbenti: epulae quaesitissumae; neque per omnem modo provinciam, sed trans maria, ex Mauritania volucrum et ferarum incognita antea plura genera: quibus rebus aliquantam partem gloriae demserat, maxume apud veteres et sanctos viros, superba illa, gravia, indigna R. imperio existumantes. *Macrob. Saturn. lib. iii. cap. 13. Non. Sosipater, lib. i.*

Ruuntque pars magna suismet, aut proxumorum telis, ceteri vice pecorum obtruncantur. *Non.*

Occurrere duci, et proelium accendere, adeo uti Metello in sagum, Hirtuleio in brachium, tela venirent. *Idem.*

Avidisque ita, promtisque, ducibus, uti Metellus ictu tragulae sauciaretur. *Idem.*

Sed Metellus in vulnere. *Don. act. v. sc. 2. And.*

Primo incidit forte per noctem in renunculo piscantis. *Non.*

Ad hoc pauca piraticae adjungit actuaria navigia. *Idem in Piraticae naviculae.*

Omnia sacrata corpora in ratem imposuisse. *Arus.*

Suos equites hortatus vado transmittit. *Idem.*

Ictu eorum, qui in flumine ruebant, necabantur. *Donat. Adelph. act. iii. sc.* 2

Circumventi, dextra, unde ferrum erat, saxa aut quid tale capiti adfligebant. *Arusian.*

Sed Metellus in ulteriore provincia. *Donat. ad Phorm. act. i. sc.* 4.

Immane quantum animi exarsere. *Non. nomen positum pro adverbio.*

At illi, quibus res incognita erat, ivere cuncti ad portas, incondita tenere. *Serv.*

Murum ab angulo dextri lateris ad paludem haud procul remotam duxit. *Serv. Fuldanus.*

LIBER TERTIUS.

Exaudirique sonus Bacchanaliorum. *Macr. lib. i. cap. 4. Saturn. Non.*

Diversa, uti solet rebus perditis, capessunt: namque alii, fiducia gnaritatis locorum, in occultam fugam sparsi; alii globis eruptionem tentavere. *Prisc. lib. x. Non.*

Unus constitit in agro Lucano, gnarus loci, nomine Publipor. *Id. lib. vi. Probus Catholicis.*

Male jam assuetum ad omnis vis controversiarum. *Prisc. lib. vi.*

Conjuratione claudit. *Idem, lib. x.*

Quasi par in oppido festinatio, et ingens terror erat, ne ex latere nova munimenta madore infirma-

rentur: nam moenia oppidi stagnabant, redundantibus cloacis advorso aestu maris. *Non. in Mador.*

Equis et armis decoribus cultus. *Prisc. lib. vi.*

Dedecores inultique terga ab hostibus caedebantur. *Idem.*

Contra ille, calvi ratus, quaerebat num somnio thesaurus portenderetur. *Idem, lib. viii. Non. in Calvitur.*

Parte consumta, reliqua cadaverum ad diuturnitatem usus sallerent. *Prisc. lib. x.*

EPISTOLA CN. POMPEII AD SENATUM.

Si advorsus vos, patriamque, et deos penates, tot labores et pericula suscepissem, quotiens a prima adolescentia ductu meo scelestissumi hostes fusi, et vobis salus quaesita est; nihil amplius in absentem me statuissetis, quam adhuc agitis P. C. quem, contra aetatem projectum ad bellum saevissumum, cum exercitu optume merito, quantum est in vobis, fame, miserruma omnium morte, confecistis. Hac in spe populus R. liberos suos ad bellum misit? haec sunt praemia pro volneribus, et totiens ob rempublicam fuso sanguine? Fessus scribundo, mittundoque legatos, omnes opes et spes privatas meas consumsi; cum interim a vobis per triennium vix annuus sumtus datus est. Per deos immortalis, utrum censetis me vicem aerarii praestare, an exercitum si-

ne frumento et stipendio habere posse? Equidem fateor me ad hoc bellum majore studio, quam consilio, profectum: quippe qui, nomine modo imperii a vobis accepto, diebus quadraginta exercitum paravi; hostisque, in cervicibus jam Italiae agentes, ab Alpibus in Hispaniam summovi. Per eas iter aliud, atque Hannibal, nobis opportunius, patefeci. Recepi Galliam, Pyrenaeum, Laletaniam, Indigetis: et primum impetum Sertorii victoris novis militibus, et multo paucioribus, sustinui: hiememque in castris inter saevissumos hostes, non per oppida, neque ex ambitione mea, egi. Quid dein proelia, aut expeditiones hibernas, oppida excisa, aut recepta, enumerem? quando res plus valet, quam verba. Castra hostium apud Sucronem capta, et proelium apud flumen Durium, et dux hostium, C. Herennius, cum urbe Valentia et exercitu, deleti, satis clara vobis sunt: pro quîs, ô grati patres! egestatem et famem redditis. Itaque meo et hostium exercitui par conditio est. Namque stipendium neutri datur: victor uterque in Italiam venire potest. Quod ego vos moneo quaesoque ut animadvortatis; neu cogatis necessitatibus privatim mihi consulere. Hispaniam citeriorem, quae non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem vastavimus, praeter maritumas civitates, quae ultro nobis sumtui onerique. Gallia superiore anno Metelli exercitum stipendio frumentoque aluit; et nunc malis fructibus ipsa vix

agitat. Ego non rem familiarem modo, verum etiam fidem, consumsi. Reliqui vos estis ; qui nisi subvenitis, invito et praedicente me, exercitus hinc et cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam transgredientur.

Namque, his praeter solita vitiosis magistratibus, cum per omnem provinciam infecunditate biennii proxumi grave pretium fructibus esset. *Non. grave multum.*

Hi, saltibus occupatis, tum externorum agros invasere : frumentique ex inopia gravi satias facta. *Idem, Satias pro satietas.*

Neque jam sustineri poterat, immensum aucto mari, et vento gliscenti. *Idem, Gliscit est congelascit, colligitur, ignescit, crescit.*

Ac tum maxume, uti solet extremis in rebus, sibi quisque carissumum domi recordari, cunctique omnium ordinum extrema munia sequi. *Idem, munia, officia.*

Et forte in navigando cohors una, grandi faselo vecta, a ceteris deerravit, marique placido a duobus praedonum myoparonibus circumventa. *Idem, in voce Faselus, et Myoparo.*

Eum atque Metrophanem senatus magna industria perquirebat, cum per tot scaphas, quas ad ostia cum paucis fidis percunctatum miserant. *Idem et Carisius, lib. i.*

Duos quam maxumos utres levi tabulae subjecit ;

qua super omni corpore quietus invicem tractu pedis quasi gubernator existeret: ea, inter molem atque insulam mari, vitabundus classem hostium, ad oppidum pervenit. *Idem.*

Nam qui enare conati fuerant, icti saepe ferramentis navium, aut vulnerati a suis, aut adflicti alveos undarum vi, mulcato foede corpore, postremo tamen periere. *Idem, et Arusianus Messus.*

Nam tertia tunc erat, et sublima nebula coelum obscurabat. *Non.*

Illum nautis forum. *Idem.*

ORATIO MACRI LICINII, TRIBUNI PLEBIS, AD PLEBEM.

Si, Quirites, parum existumaretis, quod inter jus a majoribus relictum vobis et hoc a Sulla paratum servitium interesset; multis mihi disserendum fuit, docendumque, quas ob injurias, et quotiens a patribus armata plebes secessisset; utique vindices paravisset omnis juris sui tribunos plebis. Nunc hortari modo reliquum est, et ire primum via, qua capessundam arbitror libertatem. Neque me praeterit, quantas opes nobilitatis solus, impotens, inani specie magistratus, pellere dominatione incipiam; quantoque tutius factio noxiorum agat, quam soli innocentes. Sed, praeter spem bonam ex vobis, quae metum vicit, statui certaminis advorsa pro libertate potiora esse forti viro, quam omnino non certavisse. Quam-

quam omnes alii creati pro jure vestro vim cunctam et imperia sua, gratia, aut spe, aut praemiis, in vos convortere; meliusque habent mercede delinquere, quam gratis recta facere. Itaque omnes concessere jam in paucorum dominationem, qui per militare nomen aerarium, exercitus, regna, provincias occupavere, et arcem habent ex spoliis vestris: cum interim, more pecorum, vos multitudo singulis habendos, fruendosque, praebetis, exuti omnibus quae majores reliquere: nisi quia vobismet ipsi per suffragia, uti praesides olim, nunc dominos destinatis. Itaque concessere illic omnes: et mox, si vestra receperitis, ad vos plerique, (raris enim animus est ad ea, quae placent, defendenda:) cetera validiorum sunt. An dubium habetis, ne obficere quid vobis uno animo pergentibus possit, quos languidos secordesque pertimuere? nisi forte C. Cotta, ex factione media consul, aliter, quam metu, jura quaedam tribunis pl. restituit. Et, quamquam L. Sicinius, primus de potestate trib. loqui ausus, mussantibus vobis, circumventus erat; tamen prius illi invidiam metuere, quam vos injuriae pertaesum est. Quod ego nequeo satis mirari, Quirites. Nam spem frustra fuisse intellexistis. Sulla mortuo, qui scelestum imposuerat servitium, finem mali credebatis. Ortus est longe saevior Catulus. Tumultus intercessit, Bruto et Aemilio Mamerco Coss. dein C. Curio ad exitium usque insontis tribuni dominatus est. Lucullus superiore

anno quantis animis ierit in L. Quinctium, vidistis : quantae denique nunc mihi turbae concitantur? quae profecto incassum agerentur, si, prius quam vos serviundi finem, illi dominationis facturi erant : praesertim cum his civilibus armis dicta alia, sed certatum utrimque de dominatione in vobis sit. Itaque cetera ex licentia, aut odio, aut avaritia, in tempus arsere : permansit una res modo, quae utrimque quaesita est, et erepta in posterum ; vis tribunicia, telum a majoribus libertati paratum. Quod ego vos moneo quaesoque ut animadvertatis ; neu, nomina rerum ad ignaviam mutantes, otium pro servitio adpelletis. Quo jam ipso frui, si vera et honesta flagitium superaverit, non est conditio : fuisset, si omnino quiessetis. Nunc animum advortite : et, nisi viceritis, quoniam omnis injuria gravitate tutior est, artius habebunt. Quid censes igitur? aliquis vestrum subjecerit. Primum omnium, omittendum morem hunc, quem agitis, impigrae linguae, animi ignavi, non ultra concionis locum memores libertatis : dein, (ne vos ad virilia illa vocem, quo tribunos plebi, modo patricium magistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia, majores vestri paravere) cum vis omnis, Quirites, in vobis sit, uti, quae jussa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere, aut non agere certe possitis. Jovem aut alium quem deum consultorem exspectatis : magna illa consulum imperia, et patrum decreta, vos exsequendo rata efficitis, Quirites ; ultroque licentiam

in vos auctum atque adjutum properatis. Neque ego vos ultum injurias hortor; magis, uti requiem cupiatis: neque discordias, ut illi criminantur, sed earum finem volens, jure gentium res repeto; et, si pertinaciter retinebunt, non arma, neque secessionem, tantummodo ne amplius sanguinem vestrum praebeatis, censeo. Gerant habeantque suo modo imperia; quaerant triumphos: Mithridatem, Sertorium, et reliquias exulum persequantur cum imaginibus suis: absit periculum, et labos, quibus nulla pars fructus est; nisi forte repentina ista frumentaria lege munia vestra pensantur: qua tamen quinis modiis libertatem omnium aestumavere, qui profecto non amplius possunt alimentis carceris. Namque, ut illis exiguitate mors prohibetur, senescunt vires, sic neque absolvit cura familiari tam parva res; et ignavus quisque tenuissima spe frustrantur: quae tamen, quamvis ampla, quoniam servitii pretium ostentaretur, cujus torpedinis erat decipi, et vestrarum rerum ultro injuria gratiam debere? namque, alio modo, neque valent in universos, neque conabuntur. Cavendus dolus est. Itaque simul comparant delenimenta, et differunt vos in adventum Cn. Pompeii; quem ipsum, ubi pertimuere sublatum in cervices suas, mox, demto metu, lacerant. Neque eos pudet, vindices, uti se ferunt, libertatis, tot viros, sine uno aut remittere injuriam non audere, aut jus non posse defendere. Mihi quidem satis spectatum est, Pompeium, tantae gloriae

adolescentem, malle principem volentibus vobis esse, quam illis dominationis socium; auctoremque in primis forte tribuniciae potestatis. Verum, Quirites, antea singuli cives in pluribus, non in uno cuncti, praesidia habebatis; neque mortalium quisquam dare aut eripere talia unus poterat. Itaque verborum satis dictum est. Neque enim ignorantia res claudit. Verum occupavit nescio quae vos torpedo, qua non gloria movemini, neque flagitio: cunctaque praesenti ignavia mutastis, abunde libertatem rati, quia tergis abstinetur, et huc ire licet, et illuc,——munera ditium dominorum. Atque haec eadem non sunt agrestibus; sed caeduntur inter potentium inimicitias, donoque dantur in provincias magistratibus. Ita pugnatur et vincitur paucis: plebes, quodcumque accidit, pro victis est; et in dies magis erit, siquidem majore cura dominationem illi retinuerint, quam vos repetiveritis libertatem.

Postquam egressus angustias. *Messus.*

Ad Cyzicum perrexit, firmatus animi. *Ex eodem.*

Ut, sustinere corpora plerique nequeuntes, fessi, arma sua quisque stantes incumberent. *Idem, et Servius.*

Ac statim fugitivi, contra praeceptum ducis, rapere ad stuprum virgines, matronasque. *Nonius.*

Quibus a Sertorio triplices insidiae per idoneos saltus positae erant: prima, quae fonte venientes exciperet. *Serv.*

Ingens ipse virium, atque animi. *Arusian.*

Locum nullum, nisi in quo armati institissent. *Idem.*

At Oppius, postquam orans nihil proficiebat, timide veste tectum pugionem expedire conatus, a Cotta Vulcioque impeditur. *Non. Pugio est brevis gladius.*

Castrisque collatis, pugna tamen ingenio loci prohibebatur. *Idem.*

Sed Pompeius a prima adolescentia, sermone fautorum, similem fore se credens Alexandro regi, facta consultaque ejus quidem aemulus erat. *Non.*

Dubius consilii. *Arusian.*

Post reditum eorum, quibus senatus belli Lepidani gratiam fecerat. *Idem.*

Quod ubi frustra tentatum est, secordius ire milites occoepere, non aptis armis, ut in principio, et laxiore agmine. *Non.*

Atque eum Curio, laudatum, accensumque praemiorum spe, quibuscum optavisset, ire jubet. *Idem.*

Eodem tempore Lentulus, duplici acie locum editum multo sanguine suorum defendens, postquam ex sarcinis paludamenta adstare, et delectae cohortes intellegi coepere. *Idem.*

Si nihil ante adventum suum inter plebem et Patres convenisset, coram se daturum operam. *Prisc. lib. xiv.*

Fine inguinum ingrediuntur mare. *Arusian.*

M. Antonius, perdundae pecuniae genitus, vacuusque curis, nisi instantibus. *Idem.*

Muros successerant. *Idem.*

Saxaque ingentia et axe vinctae trabes per pronum incitabantur, axibusque eminebant in modum ericii militaris veruta binûm pedum. *Non. Serv.*

Octavium mitem, et captum pedibus. *Arusian.*

Igitur discubuere, Sertorius inferior in medio, super eum L. Fabius Hispaniensis, senator ex proscriptis: in summo Antonius, et infra scriba Sertorii, Versius: alter scriba Maecenas in imo, medius inter Tarquitium et dominum Perpennam. *Non. Serv.*

Quarum unam epistolam forte cum servo nacti, praedatores Valeriani scorpione in castra misere. *Non.*

LIBER QUARTUS.

At Cn. Lentulus, patriciae gentis, collega ejus cui cognomentum Clodiano fuit, perincertum stolidior, an vanior, legem de pecunia, quam Sulla emtoribus bonorum remiserat, exigenda promulgavit. *Agellius, lib. xviii. cap. 4.*

Omnes, quibus, senecto corpore, animus militaris erat. *Prisc. lib. xi. et x.*

Dein, lenita jam ira, postero die liberalibus verbis permulcti sunt. *Idem, lib. ix.*

Implicitae rates ministeria prohibebant. *Idem ibid.*

Igitur legiones pridie in monte positas arcessivit. *Idem, lib. x.*

Anxius animi, atque incertus. *Arus.*

Magnam exorsus orationem. *Idem.*

Impotens et nimius animi est. *Idem.*

Amisumque adsideri sine proeliis audiebat. *Prisc. lib. viii. Obsideo et assideo activa sunt; faciunt enim assideor et obsideor.*

Qui quidem mos, uti tabes, in urbem conjectus. *Festus.*

Castella custodias thesaurorum in deditionem acciperentur. *Serv. Caris. lib. i.*

Reliqua cadavera salita. *Diomedes, lib. i. cap. 4.*

EPISTOLA REGIS MITHRIDATIS SCRIPTA AD REGEM ARSACEN.

Rex Mithridates regi Arsaci S. Omnes qui, secundis rebus suis, ad belli societatem orantur, considerare debent, liceatne tum pacem agere: dein, quod quaeritur, satisne pium, tutum, gloriosum, an indecorum sit. Tibi si perpetua pace frui licet, nisi hostes opportuni et sceleratissumi, egregia fama, si Romanos oppresseris, futura est; neque petere audeam societatem, et frustra mala mea cum tuis bonis misceri sperem. Atqui ea, quae te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli, et meae res parum

prosperae, si vera existumare voles, maxume hortabuntur. Ille enim, obnoxius, qualem tu voles societatem accipiet; mihi fortuna, multis rebus ereptis, usum dedit bene suadendi: et, quod florentibus optabile est, ego non validissumus praebeo exemplum, quo rectius tua componas. Namque Romanis cum nationibus, populis, regibus cunctis, una et ea vetus caussa bellandi est, cupido profunda imperii, et divitiarum; qua primum cum rege Macedonum, Philippo, bellum sumsere. Dum a Carthaginiensibus premebantur, amicitiam simulantes, ei subvenientem Antiochum concessione Asiae per dolum avertere; ac mox, tracto Philippo, Antiochus omni cis Taurum agro et decem millibus talentorum spoliatus est. Persen deinde, Philippi filium, post multa et varia certamina, apud Samothracas deos acceptum in fidem, callidi, et repertores perfidiae, quia pacto vitam dederant, insomniis occidere. Eumenem, cujus amicitiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho, pacis mercedem; post, Attalum, custodem agri captivi, sumtibus et contumeliis ex rege miserrumum servorum effecere: simulatoque impio testamento, filium ejus, Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium more per triumphum duxere. Asia ab ipsis obsessa est: postremo totam Bithyniam, Nicomede mortuo, diripuere, cum filius Nusa, quam reginam adpellaverant, genitus haud dubie esset. Nam quid ego me appellem? quem, disjunctum undique

regnis et tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat, divitem neque serviturum esse, per Nicomedem bello lacessiverunt; sceleris eorum haud ignarum, et ea, quae accidere, testatum antea Cretenses, solos omnium liberos ea tempestate, et regem Ptolemaeum. Atque ego, ultus injurias, Nicomedem Bithynia expuli; Asiamque, spolium regis Antiochi, recepi, et Graeciae demsi grave servitium. Incepta mea postremus servorum Archelaus, exercitu prodito, impedivit: illique, quos ignavia, aut prava calliditas, uti meis laboribus tuti essent, armis abstinuit, acerbissumas poenas solvunt; Ptolemaeus, precio [dies] bellum prolatans; Cretenses, impugnati semel jam, neque finem, nisi excidio, habituri. Equidem, cum mihi, ob ipsorum interna mala, dilata proelia magis, quam pacem datam, intellegerem; abnuente Tigrane, qui mea dicta sero probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiis, rursus tamen bellum coepi: Marcumque Cottam, Romanum ducem, apud Chalcedona terra fudi, mari exui classe pulcherruma. Apud Cyzicum magno cum exercitu in obsidio moranti frumentum defuit, nullo circum adnitente: simul hiems mari prohibebat. Ita, sine vi hostium, regredi coactus in patrium regnum, naufragiis apud Parium, et Heracleam, militum optumos cum classibus amisi. Restituto deinde apud Cabira exercitu, et variis inter me atque Lucullum proeliis, inopia rursus ambos incessit. Illi suberat regnum Ario-

barzanis, bello intactum : ego, vastis circum omnibus locis, in Armeniam concessi: secutique Romani non me, sed morem suum omnia regna subvertundi, quia multitudinem arctis locis pugna prohibuere, imprudentiam Tigranis pro victoria ostentant. Nunc quaeso considera, nobis oppressis, utrum firmiorem te ad resistendum, an finem belli futurum, putes ? Scio equidem tibi magnas opes virorum, armorum, et auri, esse : et ea re nobis ad societatem, ab illis ad praedam, peteris. Ceterum consilium est Tigranis, regno integro, meis militibus [belli prudentibus,] procul ab domo, parvo labore, per nostra corpora bellum conficere : quomodo neque vincere neque vinci sine tuo periculo possumus. An ignoras, Romanos, postquam ad occidentem pergentibus finem Oceanus fecit, arma huc convertisse, neque quicquam a principio nisi raptum habere, domum, conjuges, agros, imperium ? convenas olim, sine patria, sine parentibus, peste conditos orbis terrarum : quibus non humana ulla, neque divina obstant, quin socios, amicos, procul, juxta sitos, inopes potentisque, trahant, excidant ; omniaque non serva, et maxume regna, hostilia ducant. Namque pauci libertatem, pars magna justos dominos volunt : nos suspecti sumus aemuli, et in tempore vindices adfuturi. Tu vero, cui Seleucia, maxuma urbium, regnumque Persidis inclutis divitiis est, quid ab illis, nisi dolum in praesens, et postea bellum, exspectas ? Romani

arma in omnis habent, acerruma in eos quibus victis spolia maxuma sunt ; audendo et fallendo, et bella ex bellis serendo, magni facti. Per hunc morem exstinguent omnia ; aut occident ; quod haud difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia, circumgredimur exercitum sine frumento, sine auxiliis, fortuna aut nostris vitiis adhuc incolumem. Teque illa fama sequetur, auxilio profectum magnis regibus, latrones gentium oppressisse. Quod uti facias, moneo, hortorque ; neu malis pernicie nostra tuam prolatare, quam societate victor fieri.

Curio Vulcanaliorum die ibidem moratus. *Non. de mutata declinatione. Caris. lib. i.*

Scalas pares moenium altitudine. *Arusian.*

Dissidere inter se coepere, neque in medium consultare. *Idem.*

Multis suspicionibus volentia plebi facturus videbatur. *Nonius : Volentia, quae plebs vellet.*

Suspectusque fuit, incertum vero an per neglegentiam, societatem praedarum cum latronibus composuisse. *Idem : componere, conjungere.*

Collegam minorem, et sui cultorem, exspectans. *Arusian.*

Quam maxumis itineribus per regnum Ariobarzanis contendit ad flumen Euphratem ; qua in parte Cappadocia ab Armenia disjungitur. Et, quamquam ad id naves codicariae, occulto per hiemem fa-

bricatae, aderant. *Non. Codicariae naves, quae in flumine usui esse possunt.*

Qui praetergrediebantur equites cataphracti, ferrea omni specie. *Idem.*

Cum interim, lumine etiam tum incerto, duae Galliae mulieres, conventum vitantes, ad menstrua solvenda montem ascendunt. *Idem.*

Pluteosque rescindit, ac munitiones demolitur, locoque summo potitur. *Idem : Demoliri est diruere.*

Exercitum dimisit, ut primum Alpes degressus est. *Arusianus.*

Tetrarchas regesque territos animi firmavit. *Idem.*

Simul eos, et cunctos jam inclinatos laxitate loci, plures cohortes, atque omnes, ut in secunda re, pariter acre invadunt. *Nonius.*

Hi locorum perignari, et soliti nectere ex viminibus vasa agrestia, ibi tum, quod inopia scutorum fuerat, ad eam artem se quisque in formam parmae equestris armabat. *Nonius : Parma est scutum breve.*

De pecore coria recens detracta, quasi glutino, adolescebant. *Carisius, lib. i. Servius.*

Avidior modo properandi factus. *Arusianus.*

Consilii aeger. *Idem.*

Reversi postero die, multa, quae properantes deseruerant in castris, nacti, cum se ibi cibo vinoque laeti invitarent. *Nonius : invitare est replere.*

Atque hiavit humus multa, vasta et profunda. *Idem : Hiare, aperire.*

Rursus jumenta nacti ad oppidum ire contendunt. *Nonius.*

Ubi se laniata navigia fundo emergunt. *Arusianus.*

Tum vero Bithyni propinquantes jam amnem Tartanium. *Idem.*

Eos qui hoc malum publicum clandestinis consiliis comparaverunt. *Nonius.*

In quìs notissumus quisque aut malo dependens verberabatur, aut, immutilato corpore, improbo patibulo eminens adfigebatur. *Idem : Patibulum est crux.*

Ad Siciliam vergens faucibus non amplius patet millibus v. et xxx. *Messus.*

Clausi lateribus pedem. *Idem.*

Naphtas. *Probus Catholicis.*

LIBER QUINTUS.

At Lucullus, audito Q. Marcium Regem pro consule per Lycaoniam cum tribus legionibus in Ciliciam tendere. *Priscianus, lib. xviii.*

Legiones Valerianae, comperto, lege Gabinia Bithyniam, et Pontum consuli datam, sese missos esse. *Idem ibidem.*

Regem aversabatur. *Arusianus.*

Ceteri negotia sequebantur familiaria legatorum, aut tribunorum; et pars sua commeatibus mercatis. *Nonius.*

Et uxori ejus frater erat. *Arusianus.*

Saepe celebritatem nominis intellego timentem. *Priscianus, lib. xviii.*

Video ingentia dona quaesitum ire properantem. *Idem ibidem.*

Nam si Pompeio quid humani evenisset. *Arusianus.*

Quibus de caussis Sullam, in victoria dictatorem, equo descendere, sibi uni adsurgere de sella, caput aperire, solitum. *Non. Arusianus Serv.*

LIBER SEXTUS.

Ne inrumiendi po—— sublicibus cavata——sent. *Festus.*

Cujus duas insulas, propinquas inter se, et decem stadiûm procul a Gadibus sitas, constabat suopte ingenio alimenta mortalibus gignere. *Non.*

Serum bellum in angustiis futurum. *Junius Philarg. ad Georg. Virg.*

Illi tertio mense pervenere in Pontum multo celerius spe Mithridatis. *Arusian.*

Ergo senati decreto serviundumne sit. *Donatus, act. ii. sc.* 2.

Pompeius oris improbi, animoque inverecundo. *Suet. de claris Gram. cap.* 14.

Simulans sibi alvum purgari. *Isidorus, lib. xi. in voce Alvus, ad lib. iii. Aeneidos.*

Fecit ut nunciis confestim lugubribus. *Caris. lib. ii.*

Communem habitum transgressus. *Prisc. lib. xiv.*

Inter arma civilia aequi boni famas petit. *Seneca, Epist. cxiv.*

Haud impigre, neque inultus occiditur. *Donatus ad And. Terentii act. i. sc. 2.*

Festinantibus in summa inopia Patribus. *Idem ad Eunuch. act. iv. sc. 3.*

Hostes oppressi, aut delapsi forent. *Isid. lib. xviii.*

Exercitum argento fecit. *Seneca, Epist. cxiv.*

Togam paludamento mutavit. *Isidorus, lib. xix. Servius.*

Hiero, rex Syracusanorum, bellum fecit. *Seneca.*

Ibi triennio frustra trito. *Servius, ad iv. Aeneidos.*

ORATIO C. COTTAE, CONSULIS, AD POPULUM.

Quirites, multa mihi pericula domi, militiae, multa advorsa fuere; quorum alia toleravi, partim repuli deorum auxiliis, et virtute mea: in quîs omnibus neque animus negotio defuit, neque decretis labos. Malae secundaeque res opes, non ingenium, mihi mutabant. At, contra, in his miseriis cuncta me cum fortuna deseruere. Praeterea senectus, per se gravis, curam duplicat: cui misero, acta jam aetate, ne mortem quidem honestam sperare licet. Nam, si

parricida vestri sum, et, bis genitus hic, deos Penatis meos, patriamque, et summum imperium, vilia habeo, quis mihi vivo cruciatus satis est ? aut quae poena mortuo ? cum omnia memorata apud inferos supplicia scelere meo vici. A prima adolescentia in ore vestro privatus et in magistratibus egi : qui lingua, qui consilio meo, qui pecunia voluere, usi sunt : neque ego callidam facundiam, neque ingenium, ad male faciundum exercui : avidissumus privatae gratiae, maxumas inimicitias pro republica suscepi : qui, victus cum illa simul, cum, egens alienae opis, plura mala exspectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam, deos Penatis, cum ingenti dignitate, dedistis. Pro quibus beneficiis vix satis gratus videar, si singulis animam, quam nequeo, concesserim. Nam vita et mors jura naturae sunt : uti sine dedecore cum civibus, fama et fortunis integer, agas, id dono datur atque accipitur. Consules nos fecistis, Quirites, domi bellique impeditissuma republica. Namque imperatores Hispaniae stipendium, milites, arma, frumentum poscunt, et id res cogit ; quoniam defectione sociorum, et Sertorii per montes fuga, neque manu certare possunt, neque utilia parare. Exercitus in Asia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis aluntur : Macedonia plena hostium est ; nec minus Italiae marituma, et provinciarum : cum interim vectigalia parva, et bellis incerta, vix partem sumtuum sustinent : ita classe, quae commeatus tuebatur, mi-

nore, quam antea, navigamus. Haec si dolo aut secordia nostra contracta sunt, uti monet ira, supplicium sumite: sin communis fortuna asperior est, quare indigna vobis, nobisque, et republica, incipitis? Atque ego, cujus aetati mors propior est, non deprecor, si quid ea vobis incommodi demitur; neque mox ingenui corporis honestius, quam pro vestra salute, finem vitae fecerim. Adsum en! C. Cotta consul, facio quod saepe majores asperis bellis fecere; voveo dedoque me pro republica, quam deinde cui mandetis circumspicite. Nam talem honorem bonus nemo volet, cum fortunae, et maris, et belli ab aliis acti, ratio reddenda, aut turpiter moriendum sit. Tantummodo in animis habetote, non me ob scelus, aut avaritiam, caesum, sed volentem pro maxumis beneficiis animam dono dedisse. Per vos, Quirites, et gloriam majorum, tolerate advorsa, et consulite reipublicae. Multa cura summo imperio inest, multi ingentes labores: quos nequidquam abnuitis, et pacis opulentiam quaeritis, cum omnes provinciae, regna, maria, terraeque, aspera aut fessa bellis sint.

Germani intectum renonibus corpus tegunt. *Isid.*

Unde pons in oppidum pertinens explicatur. *Arusianus.*

Et ei voce magna vehementer gratulabantur. *Donatus.*

Et Marius victus duplicaverat bellum. *Serv.*

Atque eos a tergo incurrerunt. *Rufinianus.*

In hunc modum disseruit. *Prisc.*

Inde ortus sermo, percunctantibus utrimque, Satin' salve? quam grati ducibus suis? quantis familiaribus copiis augerentur? *Donat.*

Fugam nostris fecere. *Seneca.*

Quae audita Panormitanos dedere Romanis fecere. *Idem.*

Quo cupidius in ore ducis sese quisque bonum et strenuum ostentantes. *Isidorus. Servius x.*

Ventis per cava terrae citatis, rupti aliquot montes, tumulique sedere. *Isidorus. Servius.*

Ubi multi nefande casu super ausi, atque passi. *Priscianus.*

Saguntium. *Carisius.*

Tota autem insula modica, et cultoribus inanis est. *Martianus.*

Immodicus animi. *Arusianus.*

Pugnam illam pro omine belli futuram. *Servius.*

Tantum antiquitatis curaeque majoribus pro Italica gente fuit. *Idem.*

Opprobrii gratia. *Agroetius.*

Maxumis ducibus, fortibus strenuisque ministris. *Diomedes, lib. ii.*

Non repugnantibus modo, sed ne deditis quidem. A. B. C. M. *Donatus.*

In silva Sila fuerunt. *Servius.*

In nuda injecta corpora. *Diomedes.*

Apollinis filia et Cyrenes. *Probus.*

Ne simplici quidem morte moriebantur. *Servius.*

Cum praedixero positum insulae. *Donatus.*

Cujus adversa voluntate, colloquio militibus permisso, corruptio facta paucorum, et exercitus Sullae datus est. *Idem.*

A Gracco seditiones graves ortae. *Augustinus.*

M. Atilius Palicanus, humili loco, Picens, loquax magis, quam facundus. *Quintilianus, lib. iv. cap.* 2. *Hieron. adv. Helvid. et Gell. lib. iv. cap.* 15.

Insolens vera accipiundi. *Donatus.*

Quae pecunia ad Hispaniense bellum Metello facta erat. *Idem.*

Curubis. *Probus.*

Tharros. *Idem.*

Camisos. *Idem.*

Luces. *Sergius.*

Primum modo Japidiam ingressus. *Servius.*

Carbo turpi formidine Italiam atque exercitum deseruit. *Idem.*

Quae pacta in conventione non praestitissent. *Donatus.*

Crebritate fluctuum, ut Aquilo solet. *Servius.*

Mithridates, corpore ingenti, perinde armatus. *Quintil, lib. viii. cap.* 3.

Tyrannumque et Cinnam appellantes. *Victorinus. Servius.*

Nomenque Danubium habet. *Acron.*

Cui nisi pariter obviam iretur. *Donatus.*

Septimium, neque animo neque lingua satis compotem. *Idem.*

Vulgus amat fieri. *Quintilianus ix. cap.* 3.

Non poeniturum. *Quintilianus.*

Pompeius cum alacribus saltu, cum velocibus cursu, cum validis vecte certabat. Neque enim ille aliter potuisset par esse Sertorio, nisi se et milites frequentibus exercitiis praeparavisset ad proelia. *Vegetius, lib. i. cap.* 9. *Ioh. Saresb.*

Cicero caninam facundiam, ut Appius inquit, exercuit. *Lactantius.*

Primus Graecorum Achilles. *Servius.*

Cupientissumus legis. *Diomedes.*

Magna gloria tribunus militum in Hispania, T. Didio imperante, magno usu bello Marsico paratu militum, et armorum, fuit. Multaque tum ductu ejus curata, primo per ignobilitatem, deinde per invidiam scriptorum celata sunt. Comminus faciem suam ostentabat, aliquot advorsis cicatricibus, et effosso oculo. Quo ille dehonestamento corporis maxume laetabatur: neque illis anxius, quia reliqua gloriosus retinebat. *Gellius, ii. cap.* 27.

Curetes, quia principes intellegendi divina fuerunt, vetustatem, uti cetera, in majus componentem, altores Jovis celebravisse. *Lactantius.*

Italiam conjunctam Siciliae constat fuisse: sed medium spatium aut per humilitatem obrutum est a-

quis, aut propter angustiam scissum : inde Rhegium nominatum. *Isidorus.*

Pompeius, devictis Hispanis, tropaea in Pyrenaeis jugis constituit. *Servius.*

Atque edita undique, tribus tamen cum muris, et magnis turribus. *Donatus.*

Et in proeliis actu promtus. *Idem.*

Pactione amisso Publico legato. *Idem.*

Ipsum mare Ponticum dulcius quam cetera. *Serv. Macrobius. Priscianus.*

Equis paria operimenta erant : quae linea ferreis laminis in modum plumae adnexuerant. *Servius.*

Rebus supra votum fluentibus. *Idem.*

Aenum, et Maroneam, et viam militarem. *Idem.*

Impediebant jussa nautarum. *Idem.*

Nihil secordia claudebat. *Donatus.*

Ut tanta repente mutatio non sine deo videretur. *Idem*

In ore gentibus agens, populo, civitati. *Idem.*

Pressi undique multitudine. *Idem.*

Hunc igitur redarguit Tarquinius. *Idem.*

Dein Campi Themyscirii : quos habuere Amazones, a Tanaì flumine incertum quamobrem digressae. *Servius.*

Ubi cum tota concione ab exercitu cogit discedere, dicit se ejus opera non usurum; cumque ab armis dimittit. *Idem.*

Et, Metello procul agente, longa spes auxiliorum. *Idem.*

More equestris proelii sumtis tergis atque redditis, et egressi ad faciliores ictus loco cedebant. *Idem.*

Castra sine vulnere introitum. *Idem.*

Multos tamen ab adolescentia bonos insultavit. *Idem et Donatus.*

Cosa. *Servius.*

Equis atque armis insignibus. *Idem.*

Fessus in Pamphyliam se receperat. *Idem.*

Profectus quidam Ligus ad requisita naturae. *Quinct.*

Apud latera certos collocaverat. *Servius.*

Apertae portae, repleta arva cultoribus. *Idem.*

Hispaniam sibi antiquam patriam esse. *Idem.*

Lyciae Pisidiaeque agros despectantem. *Idem.*

Sorte ductos fusti necat. *Idem.*

Omnis Italia, coacta in angustias, scinditur in duo promontoria, Bruttium, et Salentinum. *Idem.*

Italia plana ac mollis. *Idem.*

Qua tempestate ex Ponto vis piscium erupit. *Idem, et Scholiastes Juvenalis.*

Introrsus prima Asiae Bithynia est, multis antea nominibus appellata. Ipsa enim est et major Phrygia. *Servius.*

Sed Mithridates extrema pueritia regnum ingressus, matre veneno interfecta. *Idem.*

Exercitum vertere. *Idem.*

Creta altior est, qua parte spectat Orientem. *Idem.*

Se regibus devovent, et post eos vitam refutant: adeo illis ingenita est sanctitas regii nominis. *Idem, et Philargyrius.*

Dum inferior omni via grassaretur. *Joannes Grammat.*

Narbone consilia Gallorum. *Pompeius in artem Donati.*

Post defectionem sociorum et Latii. *Donatus, Adelph. iii. 4.*

Ad Jovis mandem nostra. *Idem, iv. 2.*

Morbi graves ob inediam insolita vescentibus. *Idem. Hecyr. iii. 2.*

Atque ea cogentes, non coactos, scelestos magis, quam miseros, distringi. *Idem ibid. iv. 1.*

Graviori bello, quo prohibituri venerant socii, frigere. *Idem, v. 1.*

Nam quidem Pyrrho, Hannibali, aequor et terra. *Idem, Phorm. i. 1.*

Nam Sullae dominationem audebat. *Idem, ii. 3.*

Neque est defensus dominationem Sullae. *Idem ib.*

Neu quis miles, neve pro milite. *Servius.*

Ex insolentia avidus malefaciendi. *Idem.*

Tergis vinciebant. *Idem.*

Charybdis, quae, forte illata naufragia sorbens, gurgitibus occultis millia sexaginta Tauromenitana ad littora trahit. *Idem.*

Saguntini, fide atque aerumnis incluti, per mor-

talium studium majores, quam opibus, quippe quis etiam tum semiruta moenia, domus intectae, parietesque templorum ambusti manus Punicas ostentabant. *Hieron. in Habacuc. cap.* 2.

Apud Corduennos amomum et alii leves odores gignuntur. *Philarg. in iv. Georg. Virg.*

Quem trans stagnum omnis usque ad flumen. *Id.*

Repente incautos agros invasit. *Idem.*

Belli sani sciens. *Acron.*

Namque omnium ferocissumi ad hoc tempus Achaei atque Tauri sunt, quod, quantum conjicio, locorum egestate rapto vivere coacti. *Glossae Juvenalis.*

Atque ipse cultus rei. *Acron.*

Triplici fluctu. *Servius Fuldanus.*

Charybdi mare vorticosum. *Idem.*

Sed, ubi tempore anni mare classibus patefactum est. *Idem.*

Sane bonus ea tempestate contra pericula et ambitionem. *Idem.*

Simul immanis hominum vis ex locis invasere patentes, cum et pacis modo effusas. *Idem.*

Genua patrum advolvuntur. *Idem.*

Perrexere in Hispaniam et Sardiniam. *Idem.*

Quae mapalia sunt circumjecta civitati, suburbana aedificia. *Idem.*

Et onere turrium incertis navibus. *Idem.*

Traditur fugam in longinqua Oceani agitavisse. *Idem.*

Ad mutandum modo in melius servitium. *Servius ad i. Aeneidos.*

Magna vis hominum convenerat, agris pulsa, aut civitate ejecta. *Idem ibid.*

Cum murum hostium successisset, poenas dederat. *Idem ad Eclogam quintam.*

Quippe vasta Italia rapinis, fuga, caedibus. *Idem.*

Hi sunt qui secundum pocula, et alias res aureas, diis sacrata instrumenta convivio mercantur. * *Idem ad viii. Aeneidos.*

In secunda festinas cohortes composuerat. *Idem ad ix.*

Jam repente visus saevire Taguns. *Idem ad x.*

Exuant armis equisque. *Idem.*

Solas festinare. *Idem.*

Lusitaniae gravem civitatem. *Idem.*

Ex parte cohortium praecipere instructa, et stationes locatae pro castris. *Idem.*

Bellum, quibus posset conditionibus, desineret. *Idem.*

In quis longissumo aevo plura de bonis falsa in deterius composuit. *Idem.*

Cultu corporis ornata egregio. *Idem.*

At Sertorius vacuus hieme augere copias. *Acro in Horatium.*

Sin vis obsistat, ferro, quam fame, aequius perituros. *Servius.*

Consedit in valle virgulta nemorosaque. *Idem.*

Paullulum requietis militibus. *Idem.*

Qui nullo certo exilio vagabantur. *Idem.*

Nubes foedavere lumen. *Idem.*

Sanctus alia. *Idem.*

Geronis. *Idem.*

Quae causa fuerat novandis rebus. *Idem.*

Radicem montis excessit. *Statii interpres.*

Ut res magis, quam verba, gererentur, liberos parentesque in muris locaverant. *Idem.*

Incerta est fortitudo, dum pendet.

In quibus plaustra sedes sunt. *Acro ad Horatium.*

Luxo pede. *Probus.*

Maurique, vanum genus, ut alia Africae, contendebant Antipodas ultra Aethiopiam cultu Persarum justos et egregios agere. *Priscianus.*

Et Perpennam forte cognoscit mulio redemtoris. *Acro in Horatium.*

Omnium fluminum quae in maria, qua imperium Romanum est, fluunt, quam Graeci την εισω θαλασσαν appellant, maxumum esse Nilum consentitur: proxuma magnitudine esse Histrum scripsit Sallustius. *Gell. lib. x. cap.* 7.

Ex omnibus quae tractavimus, Aebuti Liberalis, potest videri nihil tam necessarium, aut magis, ut ait

Sallustius, cum cura dicendum, quam quod in manibus est. *Seneca Benef. iv.* 1.

Turbinum motus vagus est, et disjectus, et, uti Sallustii verbis utar, vorticosus; cometarum autem compositus, et certum iter carpens. *Idem Nat. Qu. vii.* 8.

Sallustius, auctor certissumus, asserit Tigrim et Euphratem uno fonte manare in Armenia, qui, per diversa euntes, longius dividantur, spatio medio relicto multorum millium; quae tamen terra, quae ab ipsis ambitur, Mesopotamia dicitur. *Idem, et Isid. xiii. Vib. Sequest. et Hieron. de loc. Heb.*

Pelorum, promontorium Siciliae respiciens aquilonem, juxta Sallustium dictum a gubernatore Hannibalis illic sepulto, qui fuerat occisus per ignorantiam regis, cum se ejus dolo crederet esse deceptum. *Serv. et Isidor.*

Aristaeus, uti Sallustius docet, post laniatum a canibus Actaeonem, filium, matris instinctu Thebas reliquit, et Ceam insulam tenuit, primo adhuc hominibus vacuam: postea, ea relicta, cum Daedalo in Sardiniam transivit, post delatus est Cumas. *Serv.*

Sallustius duces laudat, qui victoriam incruento exercitu deportarunt. *Idem.*

Cares insulani populi fuerunt, piraticam exercentes, famosi, victi a Minoe, uti Sallustius et Thucydides tradunt. *Idem.*

A Troja Capys Campaniam, Helenus Macedoni-

am, alii Sardiniam, secundum Sallustium, tenuerunt. *Idem.*

Dardania a Dardano, Jovis et Electrae filio, aut, secundum Sallustium, a Mida, Dardanorum rege, qui Phrygiam tenuit. *Idem.*

Sallustius Scyllam saxum esse dicit, simile formae celebratae procul visentibus. *Idem.*

In Sicilia est Enceladus, Othus in Creta, secundum Sallustium. *Idem.*

Sallustius ait, Hispanorum morem fuisse, ut in bella euntibus juvenibus parentum facta memorentur a matribus. *Idem.*

Orion, juxta Sallustium, oritur juxta solis aestivi pulsum. *Idem.*

In Flaminia est civitas, quae Cale dicitur, et in Gallia hoc nomine, quam Sallustius a Perpenna captam commemorat. *Idem.*

Getae sunt Mysii, quos Sallustius a Lucullo dicit esse superatos. *Idem.*

Trojanorum tempore invadendarum terrarum caussa fuerat navigatio, uti Sallustius meminit. *Idem.*

Curribus falcatis usos esse antiquos, Livius et Sallustius docent. *Idem.*

Vices significant pugnam, quia per vicissitudinem pugnabatur, ut inquit Sallustius. *Idem.*

Creta medio jacet insula ponto: id est, secundum Sallustium, procul a continenti. *Idem.*

Primo mense veris dicitur novum ver, secundo ver

adultum, tertio praeceps: sicut etiam Sallustius dicit ubique, nova aestas, adulta, praeceps. *Idem.*

Sallustius in Historiis tradit, Sertorium victum voluisse fugere ad insulas fortunatas. *Acron.*

Insulas fortunatas Sallustius inclutas esse ait Homeri carminibus. *Servius.*

Proxumum dicebant veteres, non solum adhaerens et adjunctum, verum etiam longe remotum, si tamen inter duo discreta nihil medium exstitisset. *Virg. Aen. lib. v.*

Proximus huic, longo sed proximus intervallo,
Insequitur Salius.

Ita et Sallustius in situ Ponti, de promontoriis Paphlagonum, et quod Κριου μετωπον appellavit, posuit. *Nonius.*

Interrogasti, si tenes, Maeotici
Situs quis esset aequoris. Sallustium
Noram id dedisse, dicta et ejus omnibus
Praejudicatae auctoritatis ducier
Non abnuebam. *Fest. Avien.*

Portus ab Eoo fluctu curvatus in arcum. In arcus similitudinem. Sic de Ponto Sallustius, unde hic tulit colorem: Nam speciem efficit Scythici arcus. *Servius ad iii. Aeneidos.*

——*Freta lata relucent.*

Lata autem ideo, quia se angustiae Pontici oris illic dilatant, uti dicit Sallustius. *Servius.*

Teïa autem dicta est a Teïo, Anacreontis, poetae

lyrici, oppido, quod in Paphlagonia esse Sallustius indicat, cum de situ Pontico loquitur. *Comment. in Horatium.*

Porro Sallustius, auctor certissumus, asserit tam Tigris quam Euphratis in Armenia fontes demonstrari. *Hieron. de loc. Heb.*

Cum multi evaserint Trojanum periculum, uti Capys, qui Campaniam tenuit ; ut Helenus, qui, ut alii Sardiniam, secundum Sallustium. *Servius.*

Sallustianus Calpurnius. *Hieronymus ad Ruf.*

Calpurniani discipuli. *Idem ibidem.*

Tamen vulgata jam res est gentilium proprietatum. Comici Phrygas timidos illudunt. Sallustius vanos Mauros, et feroces Dalmatas pulsat. *Tertullianus de anima.*

Sarcasmus Chleuasmo proxima est, et similis figura, qua adversariorum facta cum exacerbatione admissi lacessimus ; ut apud Sallustium de Sullae crudelitate : ut in M. Mario, cum fracta prius crura per artus exspiraret. *Jul. Rufinianus de schematis lexeos.*

Mesopotameni homines effrenatae lubidinis sunt, ut Sallustius meminit, in utroque sexu. *Glossae in Juvenalem.*

Antonius ille, trium Antoniorum corruptor, ille Sallustius, qui orae maritumae, qua Romanum esset imperium, contrarius piratis. Hi omnes socios et

maxume Graecos Asiaticos ac Siculos fortunis omnibus spoliaverunt. *Eaedem Glossae.*

Σαλλȣςιȣ δε θαυμαζω, τοτε πρωτον ωφθαι Ρωμαιοις καμηλȣς, λεγοντος, ει μητε προτερον τȣς μετα Σκιπιωνος νικησαντας Αντιοχον, ωετο, μητε τȣς εναϛχος προς Ορχομενῳ και περι Χαιρωνειαν Αρχελαῳ μεμαχημενȣς, εγνωκεναι καμηλον. *Id est,* Sallustium demiror, qui autumat, tum primum visos Romanis Camelos, quod neque olim illos, qui, duce Scipione, Antiochum devicerunt, neque hos, qui ad Orchomenum et Chaeroneam certaverunt cum Archelao, nosse putaverit Camelum. *Plutarchus.*

Σαλλȣςιος μεν ȣν φησι, χαλεπως διατεθηναι τȣς ςρατιωτας προς αυτον, ευθυς εν αρχῃ τȣ̃ πολεμȣ, προς Κυζικω, και παλιν προς Αμισῳ δυο χειμωνας ἑξης εν χαρακι διαγαγειν αναϛκασθεντας. *Id est,* At Sallustius quidem fuisse milites jam inde a principio male ait in eum (Lucullum) animatos, quod ad Cyzicum, et iterum ad Amisum duas hiemes eos in castris continuisset. *Idem.*

EXPLICIT C. CRISPUS SALLUSTIUS.

INDEX.

RERUM MAXIME MEMORABILIUM.

A

B

G

H

I

M

Q

R

S

T

V

FINIS.

Cupri, Typis Roberti Tullis.

